

Arkivbillede 1: Middagspause på Morsø Jernstøberi, 1906. Samtlige arkivbilleder er venligst udlånt af Morsø Lokalhistoriske Arkiv.

INDUSTRIELLE BOSÆTTEL- SESMØNSTRE OG KULTUR- MILJØER I NYKØBING MORS

En ny tilgang til byhistorie og kulturmiljøer

JEPPE HAUGE BÆK

Speciale i Kulturarvsformidling. Historie, AAU.
Foråret 2023.

01.06.2023

“Together, my lord Sauron, we shall rule this Middle-earth. The old world will burn in the fires of industry. Forests will fall. A new order will rise.”

Saruman the White, first of the Istari

En særlig tak skal lyde til min vejleder professor Bo Poulsen, som har hjulpet og inspireret mig gennem utallige projekter. Der skal også lyde en tak til Museum Mors og Anders Have Espersen for sparring, idéer og en fantastisk gæstfrihed. Her også en tak til Camilla Andersen for stor hjælp med at lære ArcGIS Pros finurligheder. Sidst, men ikke mindst tak til professor Anja Jørgensen for sociologisk hjælp til en historiker.

Abstract

This master's thesis is structured around 3 tracks. The first track is a local history about the small island of Mors, located in the Limfjord, Jutland. The case is Morsø Jernstøberi, an iron foundry that rapidly expanded and shaped the small town of Nykøbing Mors during the Danish era of industrialisation. Demographic and geographic information from the censuses of 1901, 1911 and 1921 regarding the employees of the iron foundry is being compiled and analysed in a database and then analysed using the GIS-tool ArcGIS Pro. The GIS-analysis shows the employee's patterns of settlement, in this period where the town more than doubled in size. Incorporating zone-theory from the Chicago School, which were instrumental in developing a sociology of urban expansion, social segregation, and patterns of settlement, brings a new understanding of Nykøbing M to the table. The GIS-analysis shows that the settlement patterns adhere to the axial-theory, i.e., settlement is tied to the main roads. The axial-theory may be key to understanding city development during the industrial period in Denmark, as another and larger city, Odense, develops in a similar pattern. Thus, transportation and accessibility seem to have been important even in a town as small as Nykøbing M. Furthermore, new sociological theories about zones of belonging are integrated to understand how different areas' demographic development shapes the residents' sense of belonging.

The second track is a discussion on how integrating historical research in town development with urban sociology is key to gain a better understanding, of why towns have developed as they have. The use of GIS-analysis integrates the history of towns into the spatial turn. GIS was the crucial tool to gain the above-mentioned insights. The last track in this master's thesis is a discussion on how this new integration of methods and theory can influence, how local museums and municipalities designate and administer areas of cultural significance. These areas are called "Kulturmiljøer" or cultural environments. Today, the areas are mostly designated by their architectural values, which the zone-analysis proves problematic, since distinctly different zones are mixed together both in terms of the Chicago School zones and the zones of belonging. This thesis claims that for an area to be designated as a working-class neighbourhood, or any kind of neighbourhood, it is paramount to actually study who lived there. This prevents normative and stereotypical understandings of the town, which is often implicitly described as adhering to The Sector Theory. This further qualifies the cultural environment as a place that has relevance for people, not just architects. The analysis of Nykøbing M proves as a method for doing that research.

Indholdsfortegnelse

Abstract	ii
Tabeller og diagrammer	v
Indledning	1
Problemformulering	2
Forskningsoversigt	3
Byhistorie	3
Ribe	4
København	5
Industriel demografi	5
Odense	6
Oskarshamn	7
Industrialismens bygninger og boliger	8
Industrial Heritage in Denmark	10
Industrial Heritage i større perspektiv	11
Sammenfatning og bidrag til feltet	12
Teorier om byudvikling og steders betydning	13
Steders betydning	16
Kulturmiljøer og kommuneatlaser	18
Metoder og arbejdet med Morsø kulturmiljøatlas	19
Kulturmiljøer i dag	21
Kildepræsentation	22
Metode	25
ArcGIS Pro	27
Nykøbing på Mors og Morsø Jernstøberi	30
Analyse	33
Database – det store overblik	34
Fødested	34
Sidste bopæl	37
Ægtefælles fødested	39
Ægtefælles sidste bopæl	41
Tilflytninger	43
Gader	45

Husstandssammensætning og bostatus	48
Stillinger og social klasse.....	51
Sammenfatning af databasens resultater	54
Byens udvikling i zoner	54
Markedszonen	58
Kulturmiljø-zonen: Morsø Jernstøberi og Nørrebro	61
Vesterbro-zonen	66
Østergade-zonen.....	69
Sammenligning og diskussion af zonerne.....	73
Diskussion af kulturmiljøer, teori og metode.....	76
Zoneteori og kulturmiljø	77
Metoden og historien	81
Konklusion	82
Litteraturliste.....	84
Bøger.....	84
Artikler	85
Specialer, rapporter og lignende udgivelser.....	86
Kilder	87
Online ressourcer	88
Liste over bilag.....	89

Tabeller og diagrammer

Tabel 1: Fødested for ansatte, 1901-1921.....	35
Tabel 2: Regionaliseret fødested for ansatte, 1901-1921.....	36
Tabel 3: Sidste bopæl for ansatte, 1901-1921.....	37
Tabel 4: Regionaliseret sidste bopæl for ansatte, 1901-1921.	38
Tabel 5: Fødested for ægtefæller, 1901-1921.	39
Tabel 6: Regionaliseret fødested for ægtefæller, 1901-1921.....	40
Tabel 7: Ægteskabsfrekvens for ansatte med fødested i Nykøbing M vs. ikke-Nykøbing M, 1901-1921.....	41
Tabel 8: Ægtefælles sidste bopæl, 1901-1921.	42
Tabel 9: Regionaliseret ægtefælles sidste bopæl, 1901-1921.	42
Tabel 10: Antal lejere hos boligejere, 1901-1921.....	49
Tabel 11: Fag- og ufaglærte ansattes bostatus, 1901-1921.....	50
Tabel 12: Antal stillingsbetegnelser for ansatte, 1901-1921.....	52
Tabel 13: Fordeling af ansatte på socialklasse, 1901-1921	52
Tabel 14: Fordeling af ansatte på socialklasse i procent, 1901-1921.	52
Tabel 15: Procentdel af ansatte morsingboere fordelt på socialklasse, 1901-1921.	53
Tabel 16: Gengangerfrekvens for Markedszonen, 1901-1921.....	59
Tabel 17: Gengangerfrekvens for Kulturmiljø-zonen, 1901-1921.	63
Tabel 18: Gengangerfrekvens for Vesterbro-zonen, 1901-1921.	68
Tabel 19: Gengangerfrekvens for Østergade-zonen, 1901-1921.	71
Diagram 1: Befolkningsudvikling i Nykøbing M, 1845-2004.....	30
Diagram 2: År tilflyttet for ansatte, 1848-1920	43
Diagram 3: Ægtefælles år tilflyttet, 1850-1920.	44
Diagram 4: Ansattes alder ved tilflytning	45
Diagram 5: Akkumuleret fordeling af ansatte på gader.....	46
Diagram 6: Fordeling af ansatte på gader, udvikling fra 1901-1921.....	47
Diagram 7: Bostatus i procent, 1901-1921.	50

Indledning

Industrialiseringen har påvirket byerne på adskillige måder. Steder fik ny betydning, nye bygninger rejste sig og nye fællesskaber blomstrede frem. Når vi taler om industrialisering og kulturmiljø, bliver det tit med fokus på skarpt opdelte arbejderkvarterer eller industribygningerne i sig selv, hvilket måske er for unuanceret en måde at anskue industrialiseringens påvirkning af byen. Det er uomtvisteligt at der skete en socialgeografisk segregation, altså at sociale klasser blev delt ud på forskellige geografiske lokationer. Det er for så vidt en af industrialiseringens mest betydningsfulde overleveringer til nutiden – opdelte byer hvor forskellige sociale klasser mere eller mindre frivilligt bosætter sig, f.eks. i ghettoer. Der findes dog ikke en stor mængde af detaljerede historiske analyser af den socialgeografiske sammensætning i byerne under industrialisering i Danmark. Det er et problem, når forskellige områder betragtes som industrielle kulturmiljøer, særligt når det kommer til udpegningen af arbejderkvarterer, at den socialgeografiske sammensætning ikke er undersøgt.

Hvordan husker vi så på industrialiseringens påvirkning af byerne? Gennem museernes arbejde med kulturmiljøer indsamles og bevares forskellige miljøer og bygninger, der viser industrialiseringens betydning. Her ender det ofte med en fabriksbygning eller måske et arkitektonisk sammenhængende bygningsværk, hvor arbejdere angiveligt har boet.¹ Sidstnævnte er ofte valgt på grund af, at det har været en bygning tiltænkt arbejdere, enten bygget af en virksomhed eller en spekulant. Problemet er bare: Hvad hvis det slet ikke var arbejderne, som boede der? Er det så stadig et kulturmiljø? Eller er det så 'bare' en fredet bygning? En løsning på ovenstående problem vil være, at undersøge hvor arbejderne konkret har boet for at fundere et valg af arbejder-kulturmiljø på demografiske bosættelsesdata. Dette speciale gør netop det, og giver en metodisk saltvandsindsprøjtning samt et nyt sociologisk teoretisk lag til kulturmiljødebatten, der yderlige styrker muligheden for at afgrænse meningsfulde kulturmiljøer. Med disse undgår man at vedligeholde stereotyper og narrativer, der kan opstå, hvis de reelle bosættelsesmønstre ikke undersøges. Denne nye tilgang giver et mere nuanceret billede af byerne og kan måske rykke ved nogle selvforståelser, der i højere grad er forankret i arkitektur end i kultur.

Morsø kommune har et kommuneatlas, som mange andre kommuner, der blev lavet i 00'erne. Her er oplistet forskellige kulturmiljøer, hvor Morsø Jernstøberi selvfølgelig også indgår. De tilbageværende gamle fabriksbygninger er bevaret og et beboelsesområde er tilknyttet kulturmiljøet, som

¹ For en gennemgang af industrielle miljøer i Danmark se: Henrik Harnow, *Danmarks Industrielle Miljøer* (Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2011)

dog ikke er underlagt nogen bevaring.² Udvælgelsen af det vigtigste beboelsesområde, Nørrebro, forklares med reference til den samling huse, der i folkemunde kaldes Smederækken.³ Her er der tilsyneladende en sammensmeltning mellem bosættelse og bebyggelse, men sandheden er måske mere kompliceret end som så.

Dette speciale har 3 spor, der løber gennem opgaven. Der er et lokal- og byhistorisk spor, som undersøger industrialiseringen og urbaniseringen på lokalhistorisk byniveau i Nykøbing M. Gennem studiet af Morsø Jernstøberis ansatte i perioden 1901-1921 vil jeg undersøge, hvor de ansatte har boet i byen samt andre demografiske data fra folketællingerne. Nykøbing M og Morsø Jernstøberis ansatte kan bruges som et mikro-casestudie til at give et nyt indspark til forskningen i vores byer under industrialiseringen, hvor der stadig tales om arbejderkvarterer som skarpt afgrænsede områder, men uden rent faktisk at vide, hvem der konkret boede der. Specialet bidrager også til sociologisk forskning, der undersøger byudvikling, og hvordan menneskers forhold til byen er påvirket af zoneinddeling. Denne kobling mellem byhistorie, lokalhistorie og sociologisk byforskning er det andet spor. Det er en appel til at gentænke måden, vi forstår byernes historie på ved at integrere de to discipliner. Sidste spor er en diskussion om, hvordan kulturmiljøer analyseres og udpeges i dag. Her vender jeg bøtten, og finder disse kvarterer ud fra hvor de ansatte boede, og ikke omvendt. Jeg argumenterer for, at det må være bosættelsesmønstre samt tilhørsforhold, og dermed ikke byggeriet, der er udgangspunkt for en meningsgivende afgrænsning af kulturmiljøer, hvis kulturmiljøet skal have en kulturhistorisk bundklang og ikke bare være arkitekturhistorie. Spørgsmålet, der driver denne undersøgelse, er altså:

Problemformulering

Hvordan kan zoneteori og GIS-analyse skabe en ny forståelse af bosættelsesmønstre for Morsø Jernstøberis ansatte under byens hovedindustrialiseringsfase? Hvordan kan tilføjelsen af bosættelsesmønstre og stedidentitet som vurderingskriterier i udvælgelsen af kulturmiljøer styrke kulturmiljøernes kulturelle og identitetsmæssige værdi?

² Lis Jensen (red.), *Morsø kulturmiljøatlas* (København: Kulturarvsstyrelsen, 2004), s. 57

³ K. G. Holch Andersen, *Gamle postkort fra Mors* (Nykøbing M: Morsø Lokalhistoriske Forlag, 1981), s. 62

Forskningsoversigt

Nykøbing Ms byudvikling er ikke tidligere blevet systematisk undersøgt i større omfang. Der er udgivet en jubilæumsbog over Nykøbing M i 1999, der beskriver tendenser helt overordnet, som dog ikke er funderet i konkrete forskningsprojekter.⁴ Anders Have Espersen, museumsdirektør på Museum Mors, har undersøgt placeringen af Morsø Jernstøberi og den skiftende opfattelse af fabrikkens placering i byen, særligt med henblik på den stigende miljøbevidsthed, der bidrog til fabrikkens undergang.⁵ I begge publikationer omtales arbejderkvarterer omkring fabrikkens, men undersøges ikke som selvstændigt problem. Den eneste konkrete mapping af et arbejderkvarter er altså fra kulturmiljøatlasset fra 2004. Det er ikke et felt i sig selv at undersøge Nykøbing Ms og Morsø Jernstøberis arbejderkvarterer. Derfor vender jeg blikket mod byhistorie og forskning i industrielle miljøer samt det felt, jeg kalder industri-demografiske studier. I disse felter kan undersøgelsen af Morsø Jernstøberis ansattes udvikling af Nykøbing M sættes i kontekst.

Byhistorie

John T. Lauridsen beskriver i bogen *Klatteup – Et arbejderkvarter i Esbjerg 1830-1990* (1992), hvordan en forstad til Esbjerg, i folkemunde kaldet Klatteup, udviklede sig fra et par huse på en mark til et rigtigt bykvarter. I 1890'erne blev Esbjerg kaldt Danmarks Chicago. Det skyldtes det massive boom i tilflyttere, nybyggere og industri, der voksede frem. Særligt teglværkerne skubbede på denne udvikling, der tiltrak arbejdere og samtidig producerede de mursten, som byen kunne bygges op med.⁶ Omkring de store teglværker voksede byen Klatteup frem, på trods af at byrådet faktisk havde bestemt, at området ikke skulle have beboelse. Derfor er gadeplanen også væsentlig anderledes end resten af byen i dag. Flere industrier kom løbende til.⁷ Klatteup blev et rigtigt arbejderkvarter, der fungerede som en tæt sluttet social enhed. Dette blev brudt op i løbet af sidste halvdel af 1900-tallet, i takt med at samfundsudviklingen skubbede industri ud af byerne og omlagde arbejdspladser til f.eks. servicefag og kultur. Lokale politikere ønskede derfor at sanere mange dele af Klatteup, hvilket mødte stor folkelig modstand i forstaden. Byen, dens udseende og indretning var en del af beboernes

⁴ Per Noe & Susanne Overgaard, *By og ø: Nykøbing på Mors 1299-1999* (Nykøbing M: Morsø Lokalhistoriske Forlag, 1999)

⁵ Anders Have Espersen, "Røgen fra byens bankende hjerte. Morsø Jernstøberi, Nykøbing og miljøet 1853-1993", i *Viljen til Velfærd, Velstand og Vækst – Iværksættere, Entreprenører og Industriherrer i Provinsen*, red. Michael F. Wagner (Aalborg: Aalborg Universitetsforlag, 2018), s. 115-164

⁶ John T. Lauridsen, *Klatteup – Et arbejderkvarter i Esbjerg 1890-1990* (Esbjerg Byhistoriske Arkiv: Esbjerg, 1992), s. 11-32

⁷ Ibid., s. 33-80

identitet og hukommelse.⁸ Lauridsens bog beskriver, hvordan industri kan være en drivende faktor i at udvikle byer. Hans arbejde tager udgangspunkt i flere forskellige faktorer, f.eks. et flertal af industrier, indkøbsmuligheder og infrastruktur og har altså en væsentlig større bredde end dette projekt, som til gengæld kan gå mere i dybden med hvordan én enkelt virksomhed har haft en konkret betydning for byen.

Ribe

En af de seneste byhistoriske skud på stammen er *Ribe Bys historie* fra 2010. På trods af dens nu 13 år på bagen, er den stadig en af de mest moderne bud på en byhistorie. Bind 3 strækker sig fra 1850-2010 og er altså den mest relevante for nærværende undersøgelse. Bogen behandler det rumlige, det politiske, demografien og industrien mm. I afsnittet om industri, gennemgås forskellige større virksomheder, f.eks. et jernstøberi, der har præget Ribes udvikling, om end industrieventyret i Ribe var begrænset på grund af konkurrencen fra Esbjerg. Industrien beskrives ud fra ejere, lokationer og antal ansatte. Industriens påvirkning, på hvordan arbejderne har bosat sig, er ikke til stede.⁹

Bogen belyser dog bosættelsesmønstret for alle byens indbyggere. Her tages der udgangspunkt i skattebetalinger og erhverv på gadeniveau. Opdelingen i skattebetaling gør billedet af gaderne noget unuanceret¹⁰, hvilket dog opvejes lidt af lagkagediagrammer, der viser erhvervsfordelingen på gaderne. Disse gør billedet af hhv. rige og fattige gader mere kompleks og viser, at de forskellige gader ikke var rendyrkede ghettoer. Bosættelsesmønstret er undersøgt i 1870 og 1950. Sammenholdt viser de en udvikling væk fra, at man bosætter sig tæt ved ens arbejdsplads, hvilket førhen kun var en tendens hos de ufaglærte. Det er sandsynligvis ikke et bevidst valg fra de ufaglærte, men mere et udtryk for, at der ikke var penge til at bestemme selv. Udviklingen gør byerne mere socialt opdelt i 1950. Udviklingen går mod at de rige flytter til villaveje, mens de fattige klumper sig sammen i midtbyen.¹¹ Foruden dette undersøger bogen også husstandes sammensætning¹² og tilflytternes fødested, som over tid rykker tættere på Ribe. Byen mister altså interesse fra særligt København og andre større byer.¹³ Der undersøges altså flere af de samme aspekter, som denne opgave gør, men kilden til

⁸ Ibid., s. 231-262

⁹ Leif Hansen Nielsen, "Industri" i *Ribe Bys Historie 3. 1850-2010*, red. Søren Bitsch Christensen (Aarhus og Esbjerg: Dansk Center for Byhistorie og Esbjerg kommune, 2010), s. 267-285

¹⁰ Det skyldes, at der var en grænse for hvornår, man begyndte at betale skat. Dvs. flere af de laveste indkomster ikke er repræsenteret, når den metode anvendes.

¹¹ Jens Toftgaard, "Bebyggelsesmønster og byplanlægning", i *Ribe Bys Historie 3. 1850-2010*, red. Søren Bitsch Christensen (Aarhus og Esbjerg: Dansk Center for Byhistorie og Esbjerg kommune, 2010), s. 23-25 & 32-34

¹² Jeppe Klok Due, "Husstand og familie" i *Ribe Bys Historie 3. 1850-2010*, red. Søren Bitsch Christensen (Aarhus og Esbjerg: Dansk Center for Byhistorie og Esbjerg kommune, 2010), s. 98

¹³ Jeppe Klok Due, "Befolkningsudviklingen, i *Ribe Bys Historie 3. 1850-2010*, red. Søren Bitsch Christensen (Aarhus og Esbjerg: Dansk Center for Byhistorie og Esbjerg kommune, 2010), s. 91-92

udviklingen er uklar, i det der ikke tages udgangspunkt i en konkret virksomhed. Ribes industri var præget af flere mindre foretagender, i modsætning til Nykøbing M, der havde en dominerende industri i sit jernstøberi. Samtidig var Ribe ikke en by, der tiltræk mange tilflyttere, hvilket Nykøbing M gjorde. Der er altså forskel på, hvor relevant, det er at kigge på én enkelt virksomheds påvirkning på en bys demografi og bosættelsesmønstre, hvor Nykøbing M må siges at være meget relevant at undersøge i dette lys.

København

Det nyeste skud på stammen er *København og historien* fra 2022 – et 8-binds værk om Danmarks hovedstad, hvor hvert bind dækker en historisk periode. Bind 6 strækker sig fra 1850-1920, hvor industrialiseringen, der tog fart tidligere i hovedstaden, dækkes. Her fortælles blandt andet historien om et jernstøberi, der var med til at udvikle Nørrebro ved at bygge boliger til sine ansatte, hvilket flere andre fabrikanten også gjorde.¹⁴ Men det bliver ikke mere detaljeret end dét. Det undersøges ikke, om fabrikanten byggede til alle sine ansatte, hvor boligerne lå og hvem de ansatte var, eller hvor de kom fra. Det er de overordnede samfundsudviklinger som urbanisering, immigration osv., der er de drivende kræfter i fortællingen. I bind 7, *Livet i husene*, er fokus på boligernes indretning og stand samt de sociale vilkår og muligheder. Det undersøges ikke konkret, hvem der boede der og hvorfor; f.eks. på grund af tilknytning til en virksomhed. Bøgerne er et sted mellem formidling og forskning og er skrevet med et populært sigte, hvorfor den overordnede og ikke alt for detaljeorienterede tilgang er passende for netop denne publikation. Den er dog også et eksempel på, at den manglende detalje-grad indenfor bosættelsesanalysen er med til at skrive en historie, som tager bosættelsesmønstre for givet. Virkeligheden er dog væsentligt mere kompliceret.

Industriel demografi

Feltet ”industriel demografi” er det, dette speciale metodisk skriver sig ind under. Undersøgelserne i dette felt er koblet til byen, men med en langt højere grad af statistisk metode. Der er fokus på industriens udvikling, men også på bosættelsesmønstre og demografiske data fra det arbejdende folk. Det er målet, og ikke midlet i dette felt.

¹⁴ Jakob Ingemann Parby, *København og historien* (København: Gads forlag, 2022) s. 12

Odense

I *Fabrik og bolig: Det industrielle miljø i Odense 1840-1940* (1983) foreligger en data- og tabeltung undersøgelse af, hvordan industrialiseringen påvirkede den store provinsby Odense. Bogen benytter blandt andet folketællinger og erhvervsarkiver til at optælle arbejderne, hvor de boede, hvor de arbejdede og meget mere. Der er altså tale om en gennemgående kvantitativ tilgang, som afspejler dette speciales metode. Den helt store forskel er omfanget af det undersøgte, da bogen inkluderer alle industrivirksomheder i Odense, som tilmed er en væsentligt større by end Nykøbing M. Samtidig kommer bogen også ind på boligmiljøerne i arkitektonisk forstand, samt hvem der byggede boligerne. Arbejdernes økonomi undersøges også mere direkte, hvor dette speciales begrænsede omfang udelukkende har brugt de ansattes stilling til at afgøre den økonomiske stand. Bogen er delt op i tre perioder: 1840-1870 (tidlig industrialisering), 1870-1914 (hovedindustrialiseringsfasen) og 1914-1940 (det industrielle miljø i industribyen).

Værket indeholder mange interessante fund, men et af de vigtigste i denne kontekst er, at byen i 1930: ”næppe var opsplittet i strengt adskilte kvarterer med hvert sit erhvervspræg. Langt fra.”¹⁵ Dette på trods af en enorm tilvækst af både indbyggere og industrivirksomheder. Til gengæld var der dog en tendens mod fysisk adskillelse af de sociale klasser, der særligt udviklede sig i hovedindustrialiseringsfasen, hvor borgerskabet flyttede til de nyere villakvarterer, der blev bygget syd for byen.¹⁶ Det var altså socialklasse og ikke erhverv, der var motoren i den sociale segregation. Byen deles i hovedindustrialiseringsfasen op i 6 forskellige zoner, der minder om koncentriske zoner¹⁷, hvilket bosættelsesmønstre analyseres ud fra. Her ses det dog, at industriarbejderne boede mange forskellige steder i byen. De ufaglærte fyldte mest i de inderste zoner samt på udfaldsvejene, mens de faglærte også havde en fod inde i de nyere og mere eftertragtede kvarterer syd for byen. Metalarbejdere var særligt stærkt repræsenteret ved udfaldsvejene.¹⁸ På trods af disse mønstre fremstår byen dog ikke skarpt opdelt, selvom der gennem hele perioden faktisk stadig ses en vis relation mellem beboelse og arbejdspladsens lokalisering. Denne relation fortsætter gennem hele perioden, men i sidste periode rykker beboelserne lidt længere væk og tættere på ind- og udfaldsveje. Dette skyldes i høj grad bedre transportmuligheder ift. cykel og offentlig transport.¹⁹

¹⁵ Hans Chr. Johansen et al., *Fabrik og bolig: Det industrielle miljø i Odense 1849-1940* (Odense: Odense Universitetsforlag, 1983), s. 320

¹⁶ Ibid., s. 134-135

¹⁷ Koncentriske zoner forklares yderligere i teori-afsnittet.

¹⁸ Johansen et al., *Fabrik og bolig*, s. 142-145

¹⁹ Ibid., s. 312

Odense er en væsentligt større by end Nykøbing M, hvorfor der selvfølgelig er andre faktorer i spil. Der lå flere forskellige industrier, som kunne skabe en synergieffekt, der kunne accelerere den industrielle udvikling meget mere, end det var tilfældet i Nykøbing M. F.eks. kunne maskin- og stål-fabrikker levere dele til det store Lindøværft. Tilstedeværelsen af flere forskellige industrier krævede også flere forskellige specielle komponenter, hvorfor der var grobund for flere virksomheder af samme karakterer. Der var f.eks. 3 jernstøberier.²⁰ Det kunne potentielt accelerere udviklingen indenfor den sociale segregation på grund af den store mængde arbejdere, der var behov for, som samtidig skulle huses et sted. Det gør sammenligningen med Odense interessant netop på grund af størrelsesforskellen, da en evt. forskel mellem de to byer kan pege på årsager til, hvorfor byerne udvikler sig i den ene eller anden retning. Odense vil blive brugt som den primære sammenligning gennem dette speciale, da der er sammenfald mellem data og metode. Undersøgelsen af Odense har større data-mængde- og diversitet, til gengæld benytter nærværende undersøgelse af Nykøbing M sociologisk teori, som også sætter Odenses udvikling i perspektiv, når der sammenlignes med Nykøbing M.

Oskarshamn

Et enkelt svensk dobbeltstudie er også værd at nævne i denne sammenhæng. David Papp og Bo Öhngren har i hvert deres studie undersøgt en lille svensk havneby, hvor de tager udgangspunkt i det lokale værfts arbejdere omkring århundredeskiftet. Her mapper David Papp deres bosteder²¹, og Bo Öhngren analyserer arbejdernes mobilitet, økonomi og andre demografiske data.²² De sammenkobler dog ikke de to datasæt, hvorved det ikke er muligt at se kvarterdannelse på nogen nuanceret måde. Begge dele bliver sammenholdt med de fysiske bygningers kvalitet og beskaffenhed, og det bliver derfor mere en undersøgelse af levevilkår frem for mønstre i bosættelse. Det er nemlig koblingen mellem de sociale og de geografiske informationer, der giver en interessant analyse af det, der kaldes *socialgeografi*: den sociale fordeling af individer indenfor et geografisk afgrænset rum. Det er netop det, der undersøges på forskellige måder i Odense, Ribe og nu også Nykøbing M.

²⁰ Ibid.

²¹ David Papp & Bo Öhngren, *Arbetarna vid Oskarshamn Varv kring sekelskiftet* (Stockholm: Sjöhistoriska Museet, 1973), s. 111-129

²² Ibid., s. 21-84

Industrialismens bygninger og boliger

I 1975 opstod et nyt tidsskrift, der ville undersøge, hvordan industrialismen havde påvirket vores omgivelser. *Industrialismens bygninger og boliger* var navnet indtil 1979, hvor det blev til *Fabrik og bolig*. Tidsskriftet udsprang af en tid, hvor interessen for netop industrialiseringens mange facetter var stor og som en del af et større projekt støttet af Statens Humanistiske Forskningsråd. I tidsskriftets første artikel, beskrives industrialiseringen som: "Det moderne Danmarks genesis" og: "I det store perspektiv markerer den en ny civilisation."²³ Tidsskriftet undersøger perioden fra 1840-1940s industrialisering, og hvordan den har påvirket demografi, produktivitet samt sociale, politiske og kulturelle forhold, hvorfor der kaldes til tværfaglighed. Der lægges stor vægt på det sociale, som ligger i forlængelse af tidens forskningsmæssige tendenser. Det er arbejderens hverdag, vilkår og liv samt boligforhold, der skal forstås. Samtidig er der også fokus på bevaring og dokumentation. En gennemgang af tidsskriftets katalog bevidner, at dokumentation og bevaring har fyldt meget af pladsen sammen med arkitekturstudier af industribygninger. Den social-faglige del af projektet har ikke fyldt meget gennem tiden. De social-faglige artikler har typisk kredset om boligernes kvalitet. De demografiske studier koncentrerer sig om hele bydele eller f.eks. svenske tilflyttere. Den direkte kobling mellem én bestemt virksomhed og en udvikling af byens demografi findes næsten ikke, hvorfor de fleste studier i tidsskriftet anlægger et væsentligt anderledes perspektiv end dette projekt. Jeg vil dog fremhæve to artikler, som kan hhv. kontekstualisere projektet og inspirere ift. tidligere fund.

Glasværket

I *Glasværket, et fabrikssamfund år 1900* (1975) beskrives boligforholdene for de ansatte på Holmegaard Glasværk. Grundet værkets afsides placering måtte der opføres arbejderboliger i forlængelse af værket, hvorfor størstedelen af arbejderne boede dér. Artiklen beskriver hvilke vigtige tidspunkter og knudepunkter, der var centrale for det lille samfund. Det nævnes også, at det omkring århundredeskiftet blev lettere for de ansatte at flytte i hus i den nærliggende by, Fensmark, da produktionen blev mere stabil. Det undersøges dog ikke, hvordan de bosatte sig.²⁴ Artiklen undersøger altså et arbejdsmiljø konstrueret direkte af industrien, men ikke hvordan industri kan udvikle en by alene ved sin tilstedeværelse. Det er et klassisk emne indenfor forskning i industrialiseringen at kigge på såkaldte *company towns*, dvs. områder bygget direkte til ansatte ved en bestemt industri. Disse har dog en helt

²³ Kristof Glamann, "Præsentation af et forskningsprojekt" i *Industrialismens bygninger og boliger* 1,1 (1975), s. 3

²⁴ Anne Schlüter, "Glasværket, et fabrikssamfund år 1900" i *Industrialismens bygninger og boliger* 1,2 (1975), s. 3-12

anden dynamik end studiet af allerede eksisterende byer, der får tilført industri, hvor der ikke bliver bygget specifikt til én gruppe.

Svendborg

I 1978 præsenteres en forsmag på et studie af Svendborg anno 1911 i tidsskriftet. Efter korrespondance med tidsskriftets redaktør Caspar Jørgensen og afdelingsleder på Svendborg Museum Nils Valdersdorf Jensen, tyder det desværre på, at studiet aldrig blev til mere end denne korte artikel. Svendborgs befolkningsvækst var relativt lav, men byen oplevede alligevel en industrialisering i perioden 1870-1920, som kan sammenlignes med Nykøbing Ms. Det var særligt metal- tekstil og nydelseshandels-/fødevareindustri, der voksede frem. Studiet ser på 3 virksomheder indenfor disse tre brancher, og undersøger hvor deres ansatte boede i byen. Deres kildemateriale er mandtalslister. Disse indeholder mange af de samme oplysninger som folketællingerne, men har yderligere informationer om eventuelle børns skolevalg, længden af tyendes fæstemål samt mænd mellem 20-35 års militære oplysninger. Studiet undersøger, hvor de forskellige ansatte boede, om de enkelte fabrikkers ansatte bosatte sig i samme kvarterer, og hvor langt de havde til arbejde. Der kigges ligeledes på, hvorvidt de ansatte ejede egen bolig, og om der var forskel på dette mellem industrierne. Der kigges også på, hvornår boligejere har erhvervet deres bolig sammenholdt med alder og evt. tilflytningstidspunkt, hvilket kan give et billede af opsparingsmuligheder. Det undersøges hvor mange af boligejerne, der udlejer dele af deres ejendom for at supplere indtægten. Slutteligt vil de kigge på, hvordan mobiliteten var i byen ved at sammenkæde oplysningerne fra forskellige år.²⁵

Sidste halvdel af artiklen fremviser deres foreløbige resultater, der altså kun omhandler år 1911. Her sammenlignes mængden af ejere, lejere og hjemmeboende mellem de 3 virksomheder, hvor der er klart flest ejere hos jernstøberiet. Det skyldes sandsynligvis lønforskellen. Det nuanceres i en opgørelse af ejere, lejere og hjemmeboende kun for jernstøberiet, hvor der ikke er en stor forskel mellem de faglærte og ufaglærte. Her peges på kulturelle forskelle, hvor det ses at størstedelen af ejerne kommer fra landet, hvilket understreges i tabel 3. Til sidst har de sammenlignet år 1910 og 1911 ift. mobilitet. Ikke overraskende flytter lejerne mere end ejerne. Lidt over halvdelen af jernstøberiets arbejdere boede indenfor en radius af 500 meter fra fabrikken, hvilket ifølge forfatterne: ”understøtter tidligere opfattelser, gående ud på, at arbejderne i vid udstrækning boede i umiddelbar nærhed af deres arbejdsplads.”²⁶ Som nævnt har jeg desværre ikke kunnet finde et endeligt studie, der vil kunne

²⁵ Per Chr. Andersen & Kaj Habekost, ”Provinsbyens industrielle miljø. En katalog over muligheder. Svendborg 1911.” i *Industrialismens bygninger og boliger* 4,1 (1978), s. 3-9

²⁶ Ibid., s. 14

give det fulde perspektiv over de bosættelsesmønstre, der lægges op til at blive beskrevet i artiklen. Studiet viser dog, at denne tilgang, som spejler min, giver adgang til at nogle spændende forståelser af bosættelsesmønstre samt mulighed for at teste eksisterende antagelser. Den komparative tilgang mellem forskellige industriers ansatte i samme by vil kunne bidrage til at finde ud af, hvorvidt de enkelte industriers ansattes udvikling er forskellig, eller om de forskellige ansatte opfører sig ens. Det giver videre spørgsmål om, hvad der skaber eventuelle forskelle: Kultur, økonomi eller begge dele? Disse spørgsmål vil være interessante at arbejde videre med i en afhandling med større omfang.

Industrial Heritage in Denmark

I 2014 blev bogen *Industrial Heritage in Denmark – Landscapes, Environments and Historical Archaeology* udgivet af Kulturstyrelsen. Bogen samlede op på de 25 nationale industrielle kulturarvs-landskaber, som blev vedtaget i forbindelse med industrikulturens år i 2007.²⁷ Processen med at udvælge disse blev sat i gang i 2003 af netop Kulturarvsstyrelsen, som del af deres satsningsområde ”Industrisamfundets Kulturarv”.²⁸ Bogen blev til for at promovere dansk industriel kulturarv, og indeholder udover præsentation af de 25 steder en oversigt over industrialiseringens udvikling i Danmark. Her lægges Carlota Perez’ *techno-economic paradigms* til grund. Begrebet vil forklare industrialiseringens udvikling ved at dele den op i faser på 30 år, hvis brudflader defineres af nye teknologiske og økonomiske fremskridt. Disse bruges også til at forstå de 25 steder, der fungerer som industriel kulturarv; *Industrial Heritage*, dvs. bevaret industri, der kan være identitetsskabende for en gruppe mennesker. Med dén teoretiske baggrund er der lagt op til en funktionalistisk forståelse af industrikulturen. Bogen definerer det industrielle kulturarvslandskab til at eksistere i 3 niveauer: regionalt (større eller mindre end en nationalstat), bygningsmiljøet (et område karakteriseret af industri) og den individuelle fabrik. Der åbnes altså op for et stort og mangefacetteret forskningsfelt, som dog desværre holder sig indenfor arkitektur og funktionalisme.

I bogen optræder også tre artikler om hhv. de danske havnes udvikling, sukkerproduktion og cementfabrikker. Artiklerne indeholder teknologihistorie, arkitektur, infrastruktur og en smule erhvervshistorie, med andre ord er det en funktionalistisk analyse af de industrielle landskaber og mest på den individuelle fabriks niveau. Det skyldes sandsynligvis bogens nationale fokus og overbliksniveau, hvilket dog desværre indsnævrer perspektivet, så industriens landskab ikke breder sig til mere

²⁷ Rikke Tøldam Knudsen (red.), *Evaluering af industrikulturens år 2007*. Sekretariat for industrikultur 07, 2008, s. 11

²⁸ Caspar Jørgensen & Vibe Ødegaard (red.), *Museernes arbejde med Industrisamfundets Kulturarv. Arbejdsrapport fra seminar den 28. august 2003 på Nationalmuseet*. Kulturarvsstyrelsen, 2004, s. 4

end de individuelle fabrikker. Byerne og arbejderne er næsten usynlige i bogen. Det er company towns og enkelte bygningsværker bygget til fabriksarbejdere, der er blevet plads til under kategorien *bygningsmiljøet*. Det er med andre ord de exceptionelle undtagelser, der fokuseres på. Det nationale perspektiv betyder også, at det er de største fabrikker, der er nævnt, hvilket dog også anerkendes i bogen.²⁹ Udvalget resulterer i, at historien kommer til at handle om de store og vigtige mænd, der har bygget industrien samt arkitektur og funktionalisme. Afslutningsvis indeholder bogen en artikel om, hvordan industrielle kulturarvsområder i dag er blevet domesticeret og demokratiseret, samt en artikel om hvordan industrikultur har udviklet sig særligt indenfor museumsbranchen. Som helhed giver bogen et overblik over de mest betydningsfulde industrielle landskaber, som er blevet opløftet til kulturarv.

Industrial Heritage i større perspektiv

Et metastudie fra 2020 om udviklingen indenfor forskningen i Industrial Heritage i hhv. de vestlige og de kinesiske forskningskredse viser, hvilke områder og begreber der optager feltet. Her gøres det klart, at feltet er opstået i Europa, og først har bevæget sig mod Kina i det 21. århundrede. Studiet har brugt databasen Web of Science som kilde, hvor de har gennemgået alle artikler fra 2006-2019, der indeholder ordene ”Industrial heritage”. 2006 var året, hvor forskningen blev skudt i gang i Kina. Efter en screening af de 312 fremkomne artikler endte de ud med 72 kinesiske bidrag og 127 bidrag fra Vesteuropa og andre vestlige lande. De benytter CiteSpace.5.6.R3 software, der kan:

”track and process statistics data and scientific and research texts in specific fields, detect key paths and knowledge inflection points, analyze research context, and explore the latest trends in disciplines”³⁰

Dermed finder de frem til hvilke ord, der er centrale, og hvilke der har mange forbindelser til andre ord i det netværk, som artiklerne skaber. Resultatet viser en stigning i publikationer over årrækken. Den kinesiske forskning fokuserer meget på aktuell byudvikling, bevaring, turismemuligheder og kreativ genbrug. Det er altså et utilitaristisk fokus. I den vestlige forskning er der mere fokus på menneskets forhold til industrien samt forholdet mellem byer, industri og natur, hvor deindustrialisering,

²⁹ Caspar Jørgensen, ”Industrial buildings and landscapes in Denmark 1770-1970”, i *Industrial Heritage in Denmark: Landscapes, Environments and Historical Archaeology*, red. Caspar Jørgensen og Morten Pedersen (Aarhus: Aarhus University Press, 2014), s. 56

³⁰ Jiazhen Zhang et al., ”Recent Evolution of Research on Industrial Heritage in Western Europe and China Based on Bibliometric Analysis” i *Sustainability* 12,5348 (2020), s. 2. doi:10.3390/su12135348

klimaudfordringer og community fylder en del mere end i den kinesiske forskning, om end byudvikling og turisme også er væsentlige keywords. Dette speciale lægger sig tættest op ad det vestlige paradigme med fokus på industriens påvirkning på menneskets måde at organisere sig på som fokus. I diskussionen om udpegningen af kulturmiljøer spiller bevaringsspørgsmålet dog også en rolle. Det kunne også være interessant at kigge på, hvordan den viden, der opnås i specialet, kan bruges i formidling og turismefremstød, som er en væsentlig del af feltet Industrial Heritage både i øst og vest.

Sammenfatning og bidrag til feltet

Byhistorien giver nogle interessante sammenligningsmuligheder, og tager et mere holistisk syn på byen med indblik i kultur og politik. Ift. Nykøbing Mors udvikling er Klatterup den mest oplagte sammenligning, da begge byer oplever en voldsom vækst drevet af industrialiseringen. Der er dog den væsentlige forskel, at Klatterup var en forstad til en by, Esbjerg, hvorfor Klatterup har haft mulighed for at udvikle sig mere specialiseret som en arbejderby. Den store sociale tilknytning, der var, er også interessant ift. den sociologiske teori, som vil blive forklaret senere, men også ift. diskussionen om kulturmiljøer. Sammenligningen med Ribe er svær ift. industrialiseringens betydning, da Ribe netop ikke havde lige så stor industrivækst som Nykøbing M. Til gengæld giver Ribe mulighed for at sammenligne mønstre i bosættelse og social segregation samt udfordre mere normative beskrivelser af arbejderkvarterer, som findes i bogen om København.

Den industrielle demografiske tilgang spejler dette projekt, hvor fokus er på at forstå arbejdskraftens sammensætning og socialgeografiske spredning i byer. Her er undersøgelsen af Odense det bedste grundlag for sammenligning med dens fyldige kvantitative materiale, der peger på tendenser i udviklingen af den industrielle by. Studiet af Svendborg har samme potentiale, som dog ikke er blevet forløst. Der er dog tegn til at nogle af de samme tendenser, der var til stede i Odense, også var til stede i Svendborg. Undersøgelsen af Glasværket er svær at sammenligne med, da der netop er tale om en companytown, og arbejdernes bosteder ikke er blevet undersøgt direkte. Nykøbing M er langt fra en company town, og disse har også en helt anden dynamik, da befolkningssammensætning i høj grad er givet fra start, hvorfor de sociale og kulturelle mønstre er mere interessante at undersøge i den sammenhæng.³¹

Mit bidrag til feltet er altså et mikrostudie af en udvalgt befolkningsgruppe, defineret af deres ansættelse hos en dominerende virksomhed i en mindre industriby. Herfra vil det være muligt at

³¹ Helle Nissen Gregersen, "Med B&O i baghaven – den moderne fabriksby under lup", i *Erhvervshistorisk Årbog* 69,1-2 (2020), s. 108-109

nuancere og udfordre både de sort-hvide fremstillinger, der stadig er at finde visse steder i by- og industrihistorien, men også et bidrag til den industrielle demografiske tilgang, som havde sin storhedstid før årtusindeskiftet. Samtidig bidrager jeg til at få arbejderne ind i den industrielle kulturarv og ikke kun deres formodede boliger og arkitektur samt de store mænd, der drev udviklingen.

Teorier om byudvikling og steders betydning

Indenfor bysociologi er den såkaldte Chicago-skole den mest indflydelsesrige. I første halvdel af 1900-tallet udviklede de modeller og teorier til at forklare, hvorfor byerne udviklede sig, som de gjorde. Fokus var på, hvor mennesker, industrier og institutioner placerede sig. Det var altså med stort fokus på det materielle og rumlige aspekt. I anden halvdel af århundredet udviklede Chicago-skolen sig mod et større fokus på de sociale og kulturelle faktorer, der har en påvirkning på de valg, mennesker træffer af mere eller mindre selvstændig karakter.³² Den originale materielle Chicago-skoles bysociologi indeholder dog en potent forklaringskraft til byers udvikling, her glimrende opsummeret af historiker og arkivar Ole Degn:

”Chicago-skolens væsentligste indsats er dens bidrag til studiet af bydemografi og socialgeografi, byens økologi. Et udgangspunkt var her socialkartografien, med kortlægning af byens naturlige arealer som middel til forståelse af byområdets funktionelle opdelinger; disse opdelinger er af betydning, fordi de afspejler den samfundsmæssige arbejdsdeling, fordi specialiserings- og spaltningsslinjerne gennem byens område afslører samfundsstrukturen, classeskel og kulturskel, fordi de skabte mønstre viser de kræfter, der har skabt dem (...)”³³

En rumlig analyse af bosættelsesmønstre kan altså være med til at belyse opdelinger i byen, eller zoner, som kan have en stor betydning for sociale opdelinger. Til at beskrive en bys udvikling under industrialiseringen, har Ernest W. Burgess fra Chicago-skolen opstillet den koncentriske zoneteori.

Den koncentriske zoneteori deler byen op i zoner med faldende grundværdi. I den industrialiserede bys centrum findes handelslivet, det sociale, intellektuelle og kulturelle liv. I næste zone findes udlejningsboliger og let industri, som tidligere lå i bykernen, og området er typisk forfaldent. Det kaldes et overgangsområde. Tredje zone er et arbejderkvarter for dem, der er ’sluppet ud af’ den forfaldne zone 2, men som stadig vil bo relativt tæt på arbejdet. Fjerde zone er til gengæld

³² Ole Degn, *Urbanisering og industrialisering: En forskningsoversigt* (København: Akademisk forlag, 1978), s. 52-80

³³ Ibid., s. 55

middelklassens område med villaer, mens femte og sidste zone er en forstad for pendlere særligt til zone 1. Her kan Ribes udvikling bruges som eksempel, da denne også bar præg af, at arbejderne samlede sig i de inderste zoner, mens de mere velstillede rykkede ud af byen. Det helt konkrete mønster kan dog stadig have adlydt en af de andre teorier, der præsenteres nedenunder, men zoneteori forekommer altså umiddelbart som en relevant måde at forstå dansk byudvikling. I takt med at man bevæger sig ud i zonerne falder tilgængeligheden til de industrielle arbejdspladser. Når byen ekspanderer æder zonerne sig udad. Dvs. at den inderste zone 1, altså centrum, æder af den forfaldende zone 2, som derefter æder af zone 3 og så fremdeles.³⁴ Den koncentriske zoneteori skaber en tydelig social opdeling, som peger på at arbejderklasserne i deres forskellige afskygninger vil bo i zone 2, 3 og 5. Teorien er en idealopstilling som aldrig vil passe perfekt på nogen case, da den ikke inkluderer historiske og geografiske faktorer.³⁵ Den kan dog hjælpe med at beskrive tendenser i rumlig data og pege på social segregering og ghettoisering, hvilket ifølge Burgess kan skabe både positive og negative sociale fællesskaber i byen.³⁶

Chicago-skolens teorier er senere blevet arbejdet videre med og modificeret, så der i dag kan tales om 4 centrale forklaringsmodeller, inkl. Burgess', for byernes rumlige og materielle udvikling. De tre øvrige teorier er hhv. akseteorien, sektorteorien og flerkerneteorien. I *Købstadens Metamorphose* (2018), hvor teorierne bruges til at forklare industrilokalisering i Aarhus, forklares akseteorien således:

”Akseteorien antager, at de centrale indfaldsveje og gadesystemer er bestemmende for de enkelte lokaliteters afstand til et bycentrum. De koncentriske ringe bliver derfor brudt, da udvidelserne af byen vil følge indfaldsvejene og derved skabe et stjerneformet mønster.”³⁷

Teorien forudsiger altså, at det er transportmuligheder der afgør, hvor både befolkning og industri placerer sig. Ifølge akseteorien vil arbejderne på Morsø Jernstøberi altså kunne findes på de store hovedveje, der leder hen mod jernstøberiet. Typisk vil industrien ifølge akseteorien lægge sig strategisk ift. disse transportmuligheder, hvilket af historiske grunde ikke var tilfældet med Morsø Jernstøberi.³⁸ Til gengæld kan byudviklingen og bosættelsesmønstre være blevet påvirket af Morsø

³⁴ Ernest W. Burgess, ”The Growth of the City: An Introduction to a Research Project”, i *The City: Suggestions for Investigation of Human Behavior in the Urban Environment*, red. Robert E. Park & Ernest W. Burgess (Chicago & London: The University of Chicago Press, 1925), s. 50

³⁵ Ibid., s. 52

³⁶ Ibid., s. 56

³⁷ Jens Toftgaard Jensen & Jeppe Norskov, *Købstadens metamorphose: Byudvikling og byplanlægning i Århus 1800-1920* (Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2018), s. 85

³⁸ Forklares yderligere i afsnittet: Nykøbing på Mors og Morsø Jernstøberi.

Jernstøberis placering grundet virksomhedens dominans i Nykøbing M. Særligt metalarbejderne i Odense bosatte sig i overensstemmelse med akseteorien, men den sociologiske zoneteori blev ikke anvendt i dét studie. Et sammenfald mellem dette speciales analyse af bosættelsesmønstre og undersøgelsen af samme i Odense, kan pege på at akseteorien er en vigtig forståelsesramme for bosættelsesmønstre under industrialiseringen.

Sektorteorien taler for, at industrien og boligområder placerer sig i sektorer, der opdeler byen mere skarpt. Derved opstår kileformede områder, der er skarpt opdelt i funktioner, f.eks. industri eller bolig, udspringende fra byens centrale kerne. Disse områder bliver låst, i den forstand at de beholder deres funktion eller identitet gennem generationer. Det er i denne teori, man ser de rendyrkede arbejderkvarterer, der er tydeligt adskilt fra byens øvrige kvarterer, som også er adskilt fra hinanden hver især, men selvfølgelig forbundet med transportårer, der forbinder de relevante sektorer. Det var netop dét, der ikke var tilfældet i Odense, hvor bosættelsen ikke var opsplittet i forskellige erhverv. Det anerkendes yderligere, at overklassens boligområder ikke adlyder denne teori, da disse kan være bestemt af ikke-økonomiske faktorer som prestige og præference.³⁹

I flerkerneteorien er der ikke kun ét sted i byen, der kan drive en industriel- eller befolkningsmæssig vækst, men til gengæld flere forskellige steder. Det sker f.eks. i lyset af forskellige specialiseringer i forskellige dele af byen. Her er havnebyer oplagte eksempler, da der kan foregå én form for vækst ved havnen, der driver udviklingen, samtidig med at der inde i landet ligger andre former for industri. I byer med flere forskellige store industrier kunne det også forestilles, at bosættelsesmønstre påvirkes ud fra forskellige kerner.⁴⁰

Ifølge den koncentriske zoneteori vil Morsø Jernstøberis ufaglærte arbejdere bo i zone 2 og de faglærte arbejdere i zone 3. Akseteorien tilsiger, at arbejderne generelt vil placere sig langs hovedvejene, der giver lettere adgang til arbejdspladsen, eller i de omkringliggende veje. Ifølge sektorteorien vil arbejderne bo i én afdeling af byen, der umiddelbart støder op til arbejdspladsen. Ifølge flerkerneteorien vil beboerne i høj grad placerer sig omkring arbejdspladsen, da det er deres vækstkerne – andre væstkerner i byen vil tiltrække en anden arbejdsstyrke. Hvis der fremstår forskellige kerner i dette speciales materiale, vil det være relevant at undersøge, hvorvidt dette kunne skyldes andre industrielle kerner, som f.eks. tekstil- eller tobaksindustri. I tekstil- og tobaksbranchen var mange kvinder ansat, så hvis der forekommer væstkerner omkring disse, er det måske kvindens arbejde, der

³⁹ Degn, *Urbanisering og industrialisering*, s. 86-87

⁴⁰ Ibid., s. 87

bestemmer bosættelsen. Fælles for teorierne er en grundlæggende tanke om, at byens udvikling skaber en social segregering.

Da dette speciale udelukkende fokuserer på Morsø Jernstøberis arbejdsstyrke, vil resultatet af undersøgelsen ikke kunne give et fuldstændigt billede af bosættelsesmønstrene i Nykøbing M. Det vil samtidig ikke være muligt endegyldigt at afgøre, hvorvidt byens udvikling svarer til den ene eller anden teori. Dog var Morsø Jernstøberi så dominerende en virksomhed i Nykøbing M, at den som enkeltstående case har den største forklaringskraft. Teorierne er lavet med større byer for øje. I en amerikansk kontekst er Nykøbing M ikke mere end en samling huse. Derfor er det interessant at se, hvorvidt disse teorier også kan beskrive mindre og måske mere tætte samfund, både i perspektiv af den anvendelighed af teorierne, men også som en vinkel til at tale om industrialiseringens sociale segregering, byers størrelse og hvordan de to faktorer i sammenspil har påvirket samfundet dengang og i dag.

Steders betydning

Bykvarterers opståen afhænger ikke kun af lokaliserings- og afstandsfaktorer, men også af sociale og psykologiske faktorer som tilhørsforhold. Det anvendte kildemateriale giver ikke mulighed for at udtømme disse forklaringsmodeller, men det er værd at inddrage dem som mulige forklaringer. I artiklen *Zones of belonging: Experiences from a Danish study on belonging, local community and mobility* (2016) beskriver fire sociologer fra Aalborg Universitet krydsfeltet mellem befolkningsudvikling, socioøkonomisk status og følelsen af tilhørsforhold. Her benyttes både befolkningsdata fra 1980-2010, survey-undersøgelser og etnografiske interviews. Befolkningsdata dækker over uddannelsesniveau, socioøkonomisk status, skatteoplysninger og etnisk baggrund. Forskellige tilhørszoner mappes vha. GIS-data. Målet er at undersøge, hvorvidt befolkningen i Aalborg kommune føler tilhørsforhold til deres område, eller zone, og hvorfor. Det ses i lyset af en stigende socialgeografisk segregation, der er med til at skabe mere utryghed og konflikt i hverdagen samt i det offentlige og politiske liv.⁴¹

Undersøgelsen tager udgangspunkt i Chicago-skolens humanøkologi, der antager, at byen under urbaniseringen blev delt op i sociale og kulturelle subgrupper, altså blev byens mangfoldige indbyggere socialt segregeret. Tilhørsforhold til et bykvarter afhænger altså af, om man er del af den herskende kultur og sociale klasse, men også hvilken udvikling kvarteret bærer præg af indenfor en

⁴¹ Anja Jørgensen, et al., ”Zones of belonging: Experiences from a Danish study on belonging, local community and mobility”, i *Geoforum Perspektiv* 29 (2016), s. 1-8. <https://doi.org/10.5278/ojs.perspektiv.v15i29.1450>

defineret årrække (her 30 år). I undersøgelsen gøres der forskel mellem 6 forskellige zoner. De 4 første er udtænkt af Park og Burgess, mens de 2 sidste er udviklet i relation til Aalborg-projektet. Hver af zonerne tilknyttes en eller flere former for tilhørsforhold eller *belonging*:

- 1) Invasion: områder hvor der sker et stort indryk af nye beboere og huse, som omformer området, og gør det til noget nyt. F.eks. tidligere arbejderkvarterer, hvor nye middelklasse familier flytter ind og gentrificerer området. Typisk *elective-belonging*: føler tilhørsforhold grundet praktik og æstetik, naboskab og lokalsamfund er også værdsat.
- 2) Succession: Her sker der en langsom udvikling mod en ny stedidentitet, f.eks. i form af af-folkning. Her er data for få til at tilknytte en type tilhørsforhold.
- 3) Dominance: I disse områder er der stabilitet. Beboeres socialstatus (middel-lav uddannelses-niveau, relativt høj økonomisk) og områdets arealudnyttelse ændrer sig ikke nævneværdigt. Stærkt tilhørsforhold til lokalsamfund og de homogene omgivelser.
- 4) Zone in transition: Her er der stor tilvækst, f.eks. af indvandrere eller studerende. Det er typisk bycentrum og udkanter/forstæder til byen med socialt byggeri. Det er et springbræt eller venteposition til et andet sted (lav tilhørsforhold), eller et sted man finder sammenhold med lige-stillede (højt tilhørsforhold).
- 5) Jumpers: Områder der relativt ofte skifter mellem de fire originale typer. Middelklasse og *elective-belonging*.
- 6) In-betweeners: Områder der ikke har passet på nogle af områderne. Typisk områder med mulighed for førstegangskøbere at købe hus. Middelklasse og *elective-belonging* eller *alienated*: ønske om anonymitet og det stille liv.⁴²

Forskellige områders udvikling er altså med til at påvirke indbyggernes tilhørsforhold, hvilket skaber en særlig stedidentitet. Det ses f.eks. også, at de steder med størst tilhørsforhold er hvor, beboerne har meget høj eller meget lav økonomisk indkomst.⁴³ Dette speciales tidslige udstrækning gør det muligt at undersøge, hvorvidt der findes zoner, der udviser nogle af de samme karaktertræk ift. udvikling; f.eks. zoner med mange indvandrere/tilflyttere, eller zoner hvor grupper af de samme arbejdere bor gennem flere år osv. Det kan pege på en bestemt type tilhørsforhold, som kan være med til at understøtte analysen af et kulturmiljø. Det sås også i Klatteup, at der opstod et særligt tilhørsforhold mellem bydelen og den arbejderbefolkning, der havde boet der. Zones of belonging er en måde at tale

⁴² Ibid., s. 20-22

⁴³ Ibid., s. 13-14

om disse følelser på. Tilhørsforholdet er i denne undersøgelse en kombination af at føle tilhør til et kvarter i byen, men også at det tilhør er forbundet med tilhørsforholdet til Morsø Jernstøberi. For at endeligt at verificere hvorvidt disse tilhørsforhold reelt er blevet oplevet af beboerne, kræves der kvalitative undersøgelser af eventuelle erindringer eller beskrivelser fra beboerne – eller truende snering som i Klatteup. Det er uden for dette speciales omfang. Yderligere må det påpeges at de demografiske data i dette speciale er begrænset ift. artiklens undersøgelse. En tilføjelse af yderligere demografiske data som grundpriser, indtægt og uddannelsesniveau kunne nuancere billedet yderligere. I dette tilfælde er social klasse bestemt ud fra erhverv, dét parameter, der måles på, og derudover de forskellige zoners mobilitet. Zone-opdelingen i dette speciale skal altså ses som et springbræt til yderligere etnografiske undersøgelser af Nykøbing Ms arbejderkvarterer.

Kulturmiljøer og kommuneatlasser

Kulturmiljø-begrebet udspringer af 1990'ernes udvikling mod en mere holistisk og tværfagligt integreret tilgang til bevaringsspørgsmålet. Begrebet blev implementeret i miljøforvaltningen og i den politiske debat i 1995 da miljøminister Svend Auken i en kronik slog et slag for, at kulturmiljøer skulle bevares på samme niveau som naturen.⁴⁴ Et kulturmiljø adskiller sig fra et fortidsminde ved, at den historie, identitet eller kultur, der indrammes, kun kan forstås ved at se en sammenhæng mellem flere forskellige elementer. Det kan være artefakter, bygninger, natur, bebyggelse og infrastruktur etc. Etnologer havde dog tidligere arbejdet med hele miljøer som kulturbærende for at forstå den gensidige påvirkning mellem naturen og menneskets aktiviteter.⁴⁵ Det nye var, at disse arbejder skulle laves i konkrete projekter, der skulle redegøre for bevaringsegne bebyggelser og miljøer i landets mange kommuner. Det var altså ikke længere kun et forskningsbegreb. Nu skulle det operationaliseres til brug for bevaring og planlægning af byerne, men også i et fokus på at fremhæve kommunernes værdier og identitet. Det sidste ligger i forbindelse med udviklingen indenfor den etnologiske forskning, der bevægede sig fra essentialisme til konstruktivisme. Den essentialistiske tilgang baserer sig på det, der fysisk er til stede og observerbart, mens den konstruktivistiske tilgang ser de fysiske rums egenskaber som medspillere i en konstruktion af identitet. Herfra udspringer forskellige muligheder

⁴⁴ Kristian Kristiansen, "Forskning, forvaltning og politik – kulturmiljøbegrebets historie som eksempel", i *Kulturmiljø – Mellem forskning og politisk praksis*, red. Nicolai Carlberg et al. (København: Museum Tusculanums Forlag, 2003), s. 31-33

⁴⁵ Eske Wohlfart, "Kulturmiljø – landskabelig realitet eller kulturel konstruktion?", i *Kulturmiljø – Mellem forskning og politisk praksis*, red. Nicolai Carlberg & Søren Møller Christensen (København: Museum Tusculanums Forlag, 2003), s. 37-41

og begrænsninger. Den essentialistiske er nemmere at afgrænse, men er til gengæld begrænset til det, der allerede er bevaret. Den konstruktivistiske er væsentligt sværere at afgrænse, da den har med idéer at gøre, men åbner til gengæld op for mange flere mulige historiske kulturmiljøer.⁴⁶

Netop afgrænsningen af kulturmiljøer er et væsentligt element indenfor kulturmiljø. Når der tales om kulturmiljøer udenfor forskningens kredse, er der nemlig krav om operationalitet. Det skal kunne indrammes, defineres skarpt og meningsgivende, så det er muligt for en myndighed at tage et oplyst valg omkring planlovgivning eller bevaring. Arbejdet med kulturmiljøer er underlagt museumsloven kapitel 8 §23, der siger:

”Kulturministeren og de statslige og statsanerkendte museer skal gennem samarbejde med plan- og fredningsmyndighederne virke for, at væsentlige bevaringsværdier sikres for eftertiden.”⁴⁷

Kulturmiljøernes vigtighed i planlægningen er også understreget i planlovens §11a,15.⁴⁸ Operationalitetskravet besværliggør en udelukkende konstruktivistisk tilgang, da den essentialistiske tilgangs positivistiske empiri er væsentligt hurtigere at afgrænse. En ’overdreven’ konstruktivistisk tilgang kunne resultere i, at byen næsten ikke kunne udvikle sig, hvis anbefalinger fra en evt. kulturmiljøundersøgelse skabte en stor bevaringsindsats og mere restriktive lokalplaner. Produktet af disse arbejder, der blev til i et samarbejde mellem den ansvarshavende statslige styrelse og kommunerne blev til de såkaldte kommuneatlas. De atlasser, der blev udgivet i stor stil i slut 1990’erne og start 00’erne, havde dog ingen bindende virkning. De tjente blot som et hjælpemiddel til planlægning af byer og som oplæg til lokal identitetsopbygning i kommunerne. Senere blev de også indført i et vækstparadigme, hvor kulturmiljøernes muligheder for at tiltrække turisme og som et værktøj til branding af boligområder blev understreget.⁴⁹ Det ligger i tråd med forskningstendenserne indenfor Industrial Heritage, som også i høj grad fokuserer på, hvordan industriens kulturarv kan udnyttes til profit.

Metoder og arbejdet med Morsø kulturmiljøatlas

Værktøjerne til disse atlasser var primært hhv. SAVE og KIP-metoden. SAVE står for *Survey of Architectural Values in the Environment*. KIP står for *Kulturmiljøer i planlægningen*, og har et større

⁴⁶ Ibid., s. 48

⁴⁷ ”Bekendtgørelse af museumsloven”, konsulteret d. 18-05-2023. <https://www.retsinformation.dk/eli/lt/2014/358>

⁴⁸ ”Bekendtgørelse af lov om planlægning”, konsulteret d. 18-05-2023. <https://www.retsinformation.dk/eli/lt/2020/1157>

⁴⁹ Julie Juhl Weisser & Torsten Geertz-Hansen, *Fra kulturmiljø til kulturarv – en undersøgelse af den danske bevaringspolitiske indsats 1994-2007*, speciale fra Roskilde Universitet 2008, s. 97-101

fokus på den kulturhistoriske del af kulturmiljøet, hvor de forskellige kulturmiljøers bygninger eller infrastruktur blev værdisat ud fra, hvordan de blev brugt.⁵⁰ KIP-metoden var dog i høj grad udviklet til det åbne land og altså ikke byerne. SAVE var derimod glimrende til byerne, da den tog udgangspunkt i en kortlægning af alle bygninger opført før 1940. I den opdaterede SAVE-metode registreres bygninger helt op til 1990'erne.⁵¹ SAVE er sidenhen blev kritiseret for at have et for bygningsbevarende og arkitektonisk fokus, blandt andet af arkitekten Gregers Algreen-Ussing der selv var med til at udvikle SAVE-metoden. Han sætter fokus på det forhold, at kort ikke er objektive, hvorfor der ikke kan laves lokalplaner direkte fra SAVE-kort, da de kun er én vinkel, altså den arkitektoniske, på stedets identitet.⁵² SAVE-metoden læner sig mod det essentialistiske paradigme, mens KIP-metoden forsøger at læne sig mere mod det konstruktivistiske. Det var de to metoder, der lå til grund for arbejdet på Mors.

Morsø kulturmiljøatlas er det eneste atlas, der indeholder ordet kulturmiljø. Morsø kulturmiljøatlas blev til under forvaltning af Kulturarvsstyrelsen i 2004. Et speciale fra Roskilde Universitet i 2008 har sammenlignet Morsøs kulturmiljøatlas med Møn kulturarvsatlas. Specialet fandt, at de to områder havde forskellige forståelser og ønsker til deres atlas. På Møn var ønsket at bruge det til at øge turisme og som en del i argumentet for at oprette en naturnationalpark. På Mors var ønsket snarere at få et redskab til støtte for udarbejdning af lokalplaner. Samtidig var ønsket, at lokale læsere af atlasset skulle blive opmuntret til at sætte deres forfaldne bolig i stand og helst med hensyn til områdets kultur. Ønsket var her i høj grad en SAVE-registrering, som kunne hjælpe med forvaltningen. Det var ikke et identitetsprojekt ifølge daværende direktør for Morslands Historiske Museum, Per Noe. Nogle lokalpolitikere syntes dog alligevel, at en beskrivelse og bevaring af øens kultur havde nogen relevans.⁵³

Det oplagte spørgsmål er så, om udarbejdelsen har givet sig udslag i nye lokalplaner, der enten bevarer eller blot forsøger at respektere kulturmiljøerne? Her tager jeg kun udgangspunkt i Nykøbing M. På Morsø kommunes hjemmeside for gældende lokalplaner⁵⁴ findes både lokalplaner for dele af Nørrebro, Færkenstræde, Nørregade, Østergade, Markedsgade og området omkring Morsø

⁵⁰ Miljø- og Energiministeriet & Skov- og naturstyrelsen, *Udpegning af værdifulde kulturmiljøer i regionplanlægningen*. Rapport udgivet 1999 (red. Annete Schou). <https://www2.skovognatur.dk/udgivelser/1999/kulturmiljoer/hel-publ.pdf>, s. 29

⁵¹ "SAVE", konsulteret d. 18-05-2023, <https://slks.dk/omraader/kulturarv/bevaringsvaerdige-bygninger-og-miljoer/bevaringsvaerdige-bygninger-metode/save>

⁵² Gregers Algreen-Ussing, "Arkitekternes kort. Danske kommuneatlas og SAVE (Survey of Architectural Values in the Environment)", i *Byerne og den byhistoriske kartografi. Skrifter om dansk byhistorie 5, Byplanhistoriske noter 60*, red. Vibeke Dalgas (Århus: Dansk Center for Byhistorie og Byplanhistorisk Udvalg under Dansk Byplanlaboratorium, 2008), s. 47-49 & 51-53

⁵³ Weisser & Geertz-Hansen, *Fra kulturmiljø til kulturarv*, s. 62-74

⁵⁴ "Lokalplanportal", konsulteret d. 18-05-2023, <https://morsoe.viewer.dkplan.niras.dk/plan/20#/5308>

Jernstøberi – disse er alle områder, som analysen vil påpege som interessante i forbindelse med Morsø Jernstøberi. Nørrebro, Nørregade, Markedsgade og Østergade omtales også i kulturmiljøatlasen. Men ingen af lokalplanerne har forbindelse til atlasarbejdet. Kun lokalplanen for Markedsgade er lavet i dette årtusinde (2017) og baserede sig på et ønske om et grønt rekreativt område.⁵⁵ Morslands Historiske Museum og Museum Thy, der har og havde arkæologisk ansvar, havde ingen indvendinger til denne brug. Bevaring af de vigtigste dele af den forladte fabrik var allerede bestemt i en lokalplan af 1997.⁵⁶ Kulturmiljøatlasen har altså højest fundet anvendelse i enkelte bygge- eller renovationssager.

Kulturmiljøer i dag

De sidste atlaser i Danmark blev udgivet i 2007, og dermed er det politiske fokus også flyttet væk fra kulturmiljøområdet. I dag ligger arbejdet i kommunerne uden statslig støtte, og hører under det almene kapitel 8-arbejde, defineret i museumsloven, der foregår i samspil mellem kommune, lokalt museum og eventuelle andre interessenter. Et samarbejde mellem Sydvestjyske Museer og Esbjerg kommune har skabt en ny metode til at vurdere kulturmiljøer, som i 2018 blev udgivet af Kulturministeriet: KulturMiljø-metoden.

”Afgrænsningskriterierne i KulturMiljø-metoden tager udgangspunkt i kulturhistoriske temaer, bebyggelsesstruktur, bevaringsværdier og de kulturhistoriske elementer og strukturer i landskabet, og de hviler således på en tværfaglig kulturhistorisk, arkitektonisk og planlægningsmæssig tilgang til miljøerne.”⁵⁷

KulturMiljø-metoden er skrevet af museumsinspektør Mette Slyngborg og arkitekt Anette Gori. Inspirationen til metoden er en kombination af SAVE og KIP, mens der også er en tydelig inspiration fra vækstparadigmet. Det ses i tilføjelsen af vurderingskriterier som oplevelsesværdi og fortælle-værdi; de skal kunne bruges til noget. Æstetik kan også ligge under vækstparadigmet. Det skal dog understreges, at alle 13 vurderingskriterier ikke skal opfyldes. De øvrige kriterier er: Unik/sjældent, Identitetsværdi, Autenticitet, Historisk kildeværdi, Sammenhæng med naturgrundlag, Bevaringstilstand/funktion, Repræsentativ, Diversitet, Homogenitet og Egnsspecifik. Det vigtigste er

⁵⁵ ”Lokalplan 17.133 – Markedsgade – Offentligt, rekreativt område”, konsulteret d. 18-05-2013.

<https://morsoe.viewer.dkplan.niras.dk/plan/20#/lokalplanid/389> (Vedtaget af kommunalbestyrelsen d. 28.08.2017, senere delvist ophævet)

⁵⁶ ”Lokalplan 17.77 – Område ved Morsø Jernstøberi”, konsulteret d. 18-05-2013.

<https://morsoe.viewer.dkplan.niras.dk/plan/20#/lokalplanid/523> (Vedtaget af kommunalbestyrelsen d. 01.12.1997)

⁵⁷ Mette Slyngborg & Anette Gori, *KulturMiljø-metoden. Udpegning og Afgrænsning af kulturmiljøer i planlægningen* (Esbjerg: Liljebjerget, 2018), s. 6

kulturmiljøets overordnede fortælling: ”som retter sig mod nutiden.”⁵⁸ Kulturmiljø-metoden er overordnet mere konstruktivistisk end essentialistisk, og slår fast at kulturmiljøer skal bruges til identitetsarbejde. Det er kulturarv, som vi skal spejle os i.

Der er dog metodefrihed i Danmark, hvilket giver en uens kulturmiljøregistrering mellem kommunerne. I Thisted kommune fik de f.eks. lavet en screening af deres kulturmiljøer i 2016 af et projekt fra arkitektskolen i Aarhus.⁵⁹ Det gav selvfølgelig et udvalg af kulturmiljøer med et andet fokus, end hvis der havde været brugt f.eks. KIP eller Kulturmiljø-metoden, som så også først kom et par år senere. I screeningen var der 7 parametre, men 4 af dem er ’potentialer’, som mere eller mindre skjult handler om at skabe økonomisk vækst i kommunen. Kulturhistorien var blot 1 kategori ud af 7 og altså ikke synderligt udslagsgivende. Det viser, at kulturmiljøer ikke kan forstås uden at inddrage den økonomiske vinkel. Valget af bevaringsværdige kulturmiljøer afhænger i nogen grad af, om de kan skabe indtjening eller forhindre det.

Ingen af metoderne inddrager bosættelsesmønstre direkte. Det er bygningsmassen, der går forud: Hvem har bygget dem og til hvilket formål? I dette speciale vender jeg tilgangen på hovedet og spørger: Hvor har en bestemt gruppe boet, og kan vi udpege kulturmiljø efter det? Dermed bliver det menneskenes liv og handlinger, der styrer udvælgelsen fremfor arkitekturen. Det bliver dermed en mere konstruktivistisk tilgang, da bygningsmassen, der udvælges på disse parametre, ikke nødvendigvis er af den samme arkitektoniske kvalitet og bevaringstilstand. Det bliver til gengæld et kulturmiljø, der afspejler den levede og kulturelle virkelighed. Denne nye tilgangs plads i den eksisterende metode vil blive diskuteret til sidst.

Kildepræsentation

For at undersøge bosættelsesmønstrene hos Morsø Jernstøberis arbejdere har jeg benyttet folketællingerne fra 1901, 1911 og 1921.⁶⁰ De 3 år er valgt, da formatet i folketællingerne er overensstemmende med hinanden. F.eks. i 1906 er der ikke oplysninger om fødested, som findes i de valgte folketællinger, og andre informationer mangler ligeledes. 1901 er valgt som startår, da en gennemgang af folketællingen fra 1890, der havde samme format, resulterede i for mange usikre datapunkter. Det skyldtes særligt, at personens arbejdssted sjældent var noteret, hvormed størstedelen var noteret som

⁵⁸ Ibid., s. 7

⁵⁹ Mogens Andreassen Morgen, Simon Ostenfeld Pedersen, Martin Weihe Esbensen, Mette Boisen Lyhne & Anne Sofie Blegvad, *Screening af kulturmiljøer - Thisted kommune* (2016). <https://adk.elsevierpure.com/da/publications/screening-af-kulturmilj%C3%B8er-thisted-kommune>

⁶⁰ ”Folketællinger”, konsulteret d. 01-05-2023, <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/rif/rif-collection/7>

det noget anonyme 'arbejdsmand'. De udvalgte folketællinger strækker sig over de 20 år, som er Nykøbing Mors største vækstperiode, hvilket vil blive redegjort for senere. I 1901 har jeg også benyttet folketællingen for Nykøbing Mors Landsogn, som blev inkluderet i byen i 1902. Ulempen ved folketællingerne som kilde er, at kvaliteten af informationer kan svinge meget. Det kommer f.eks. til udtryk i 1921, hvor fødested og sidste bopæl ofte mangler, eller blot er opgivet med en talkode, som ikke forklares i materialet. Et andet eksempel er Vesterbro i 1911, hvor næsten ingen af de registrerede arbejders stilling var opgivet. Her har jeg dog kunnet supplere med oplysninger fra Vejviseren fra 1910⁶¹, hvor jeg kunne krydstjekke adresse, navn og stilling. I folketællingerne kan det i nogle tilfælde ses, hvor en person, der var arbejdsløs, havde ansættelse senest. Disse er ikke inkluderet, da det ikke vides, om de er sæsonarbejdsløse, eller om de har været arbejdsløse i flere år.

Man kan ikke være sikker på, at alle, der har arbejdet på Morsø Jernstøberi, er noteret som ansatte ved virksomheden i folketællingerne. Der er f.eks. mange arbejdsmænd, som ikke har noteret, hvilken virksomhed de er tilknyttet. Det kan skyldes, at de arbejder flere forskellige steder. De arbejdsmænd, der indgår i dette speciale, er dog noteret som arbejdende ved virksomheden, hvorfor de måtte have haft denne som deres primære tilknytning til arbejdsmarkedet. Jeg mistænker også, at flere lærlinge og kontorister m/k, i folketællingerne kan mangle information om, hvilken virksomhed de er tilknyttet, da der ifølge to arbejdere, der var ansat i starten af 1900-tallet, var ansat kvinder på kontoret:

"Der var en kasserer, en bogholder, en ordreafdeling og så var der lønningskontoret. Ja, dengang jeg kom, var der to direktører og en fuldmægtig og en repræsentant, der var vel 12 mennesker i alt. Der var kun en, nej to damer, da jeg kom."⁶²

'Damerne' finder jeg ikke i folketællingen, og mængden af funktionærer er også mindre i min optælling, end mængden fra disse erindringer fra 1915-1916. De mange bydrengene, som arbejdede på jernstøberiet, er heller ikke at finde i folketællingerne. Det peger på et generelt problem med underrepræsentation i folketællingerne, hvor særligt kvinder og børns rolle underspilles.⁶³

Arkivbillede 2: Et udsnit af fabrikkens 180 ansatte i 1894. Læg mærke til bydrengene i bunden.

⁶¹ A. M. Bårris, *Vejviser for Nykøbing og Mors* (Nykøbing M: H. Hansens Boghandel, 1910). Kan også findes indscannet her: https://www.kb.dk/e-mat/dod/11330804655C_color.pdf

⁶² Thorvald P. C. Jensen og Alfred C. Larsen, "Så er der jern!", i *Jul på Mors* 1993, s. 6

⁶³ Johansen et al., *Fabrik og bolig*, s. 304-306

Folketællingerne giver altså ikke et 100% præcis billede af virkeligheden, men det er den bedste kilde til at undersøge mobilitet og bosættelsesmønstre, særligt i den valgte periode.

På Morsø Lokalhistoriske Arkiv findes der et kartotek over fratrådte ansatte ved Morsø Jernstøberi. Her er hver ansat registreret med deres eget kort, der oplyser navn, fødselsdato, bopæl, ægteskabelig status, ansættelsens varighed, skatte- og indtægtsforhold, syge- og a-kasse samt årsag til ansættelsens ophør. Denne kilde, som ikke er registreret i arkivet endnu, må formodes at kunne give et komplet overblik over arbejdsstyrken på Morsø Jernstøberi i samarbejde med de tilsvarende uregistrerede lærlingekontrakter, der også findes på arkivet. Kilden vil også kunne give et mere præcist billede af, hvilke opgaver den enkelte havde. Der er umiddelbart færre generalist-arbejdsmænd og flere specialister. Den præcise periode, som kartoteket dækker over, er ukendt, men stikprøver baseret på folketællingerne gav ingen sammenfald mellem de undersøgte folketællinger og kartoteket. Det viser enten at begge kilder er ukomplette eller at kartoteket dækker perioden efter 1921. Kilden er dog ikke lige så god som folketællingerne til at beskrive mobilitet og bosættelsesmønstre, da de ansatte kun er registreret med den adresse, de havde, da de fratrådte arbejdet. Samtidig vises fødested og sidste bopæl ikke, og ægtefællens og husstandens informationer er heller ikke inkluderet. Matrikelnummer er heller ikke oplyst, og heller ikke hvorvidt der er tale om eje eller leje. Kartoteket er en virkelig interessant kilde ift. at undersøge de ansatte på Morsø Jernstøberi, men det kan desværre ikke bruges til denne periode. Samtidig er den for statisk, da dens informationer er låst til tidspunktet for ansættelsens ophør.

Foruden gennemgangen af de ovennævnte folketællinger, har jeg foretaget en stikprøvekontrol i nogle af de tilstødende landsbyer for at undersøge, om metoden har en mere eller mindre blind vinkel ved kun at fokusere på Nykøbing M's folketællinger. Som den koncentriske zoneteori foreskriver, eksisterer der en pendlerzone, men en sådan zone fremtræder ikke i det kildemateriale, der her er brugt. Nykøbing M er og var en relativt lille by med flere landsbyer rundt om, hvorfor det ikke er utænkeligt, at nogle arbejdere med cykler eller gode vandreben kunne være bosat i landsbyerne, altså pendlerzonen. Stikprøverne er taget i folketællingen 1911 for landsbyerne Elsø mod vest (5 km fra arbejdspladsen), Tødsø mod nord (5,5 km fra arbejdspladsen) og Lødderup mod sydvest (5 km fra arbejdspladsen). Elsø var den mindste af landsbyerne, og her var ingen noteret som ansatte på Morsø Jernstøberi. Tødsø og Lødderup var hver især ca. dobbelt så store som Elsø. I Tødsø forekom én ansat, som var landmand og fabriksarbejder.⁶⁴ I Lødderup forekom tilsvarende kun én ansat, der var

⁶⁴ Folketælling 1911, Landdistrikt, Thisted amt, Morsø Sønder, Tødsø, fol. 17. Findes på: <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/rif/select/7/16924511>

støberiarbejdsmand.⁶⁵ Der var altså ansatte bosat udenfor Nykøbing M, men stikprøven tyder på, at dette ikke var et fænomen af væsentlig betydning. Valget af kildemateriale må altså formodes at være dækkende for den mest centrale udvikling i bosættelsesmønstre hos Morsø Jernstøberis ansatte.

Metode

Til at samle data, analysere dem og formidle dem, har jeg først anvendt Excel og derefter ArcGIS Pro. Excel-databasen⁶⁶ er bygget op omkring 25 kolonner: ID, År, Placering, Gade, Husnummer, Matrikel, Eje/leje, Navn, Alder, År tilflyttet, Alder ved tilflytning, Køn, Antal familie (inkl. rod), Antal tyende, Antal logerende, Antal lejere, Fødested, Sidste bopæl før flytning, Stilling, Social klasse, Ægtefælles navn, Ægtefælles år tilflyttet, Ægtefælles fødested, Ægtefælles sidste bopæl og til sidst en 'Evt.' til øvrige informationer eller forklaringer.

ID er en unik kode for hver ansat. Med denne kan der hurtigt skabes overblik over, om den ansatte optræder i flere forskellige folketællinger, og hvorvidt denne har flyttet rundt eller blevet på samme adresse. ID-numre gives efter hvilken folketælling, den ansatte først optræder i. Dvs. at jeg arbejder bagud fra 1921, hvor jeg undersøger dem, der har boet i kommunen før og med 1911 og dem, der ikke har opgivet noget 'År tilflyttet'. Findes den ansatte kun i 1921 får denne en '3xxx'-kode. Findes den ansatte første gang i 1911, bliver koden dermed '2xxx' og tilsvarende '1xxx' hvis arbejderen første gang optræder i 1901. År angiver, hvilken folketælling noteringen er relateret til. Placering angiver hvilket folio-nummer, oplysningen kan findes på i Rigsarkivets database. Gade giver sig selv. Dueholm Mark og Vesterbro i 1901-folketællingen findes i landdistriktet. Jeg har valgt ikke at skrive dem som del af landdistriktet for at skabe bedre sammenhæng mellem resultaterne i årene. I 1901 har jeg også lavet "Aagades forlængelse" om til Aagade.

Jeg har valgt at inddrage både matrikel og husnummer, da én af oplysningerne til tider mangler. Samtidig giver det mulighed for at dobbelttjekke, hvis begge oplysninger findes i folketællingen. Det er dog matrikelnummer⁶⁷, der er udgangspunkt for ArcGIS Pro-analysen. Navn og alder giver også sig selv, mens 'År tilflyttet' både hjælper til at skabe ID'er, men kan også give viden, om der har været nogle bølger i tilflytning til kommunen. Dette kan samtidig kombineres med 'Ægtefælles år

⁶⁵ Folketælling 1911, Landdistrikt, Thisted amt, Morsø Sønder, Lødderup, fol. 76. Findes på: <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/rif/select/7/16924511>

⁶⁶ Bilag 1.

⁶⁷ I visse tilfælde har jeg benyttet BBR-registret for at dobbelttjekke matrikelnumre. Det er dog ikke altid muligt, da matriklernes numre kan have ændret sig siden starten af 1900-tallet. BBR-registret kan tilgås online her: <https://bbr.dk/se-bbr-oplysninger>

tilflyttet', som ikke altid er ens. Det samme gør sig gældende for 'Fødested' og 'Sidste bopæl', der kan vise, om nogle områder bidrog væsentligt til tilflytningen til byen. Det suppleres af 'Alder ved tilflytning', udregnet som 'Alder' minus differencen mellem 'År' og 'År tilflyttet'. Derved har 'Alder ved tilflytning' en statistisk usikkerhed på 1 år. 'Antal familie (inkl. rod)', 'Antal tyende' og 'Antal logerende' giver et billede af husstandenes størrelse. Hvor mange havde råd til tyende eller til at have en slægtning logerende? 'Antal lejere' er kun angivet for dem, der står som 'Eje' eller 'Hjemmeboende'. Eje' under kolonnen 'Eje/leje'. Dette kan vise, hvor stort behovet var for at supplere husstandens indtægt med lejeindtægter.

Stilling angiver den opgivne arbejdsfunktion. Her er både smede, smedesvende, formere, formersvende og flere andre. Jeg har i dette speciale valgt at standardisere disse, således at der ikke bliver gjort forskel på en smed og en smedesvend, da det giver et mere retvisende billede af sammensætningen af arbejdsstyrken på makro-niveau. Dog beholder jeg lærlinge. Det samme gør sig gældende for arbejdsmænd. Her har jeg både fundet 'støberiarbejder', 'fabriksarbejder' og lignende, som kan have været brugt som generelle betegnelser. Nogle af disse har sandsynligvis kun arbejdet i støbeafdelingen, men betegnelsen 'støberiarbejder' kan også blot henvise til fabrikken, hvorfor jeg ved sådanne uklarheder har anført dem som blot 'Arbejdsmand'. Ligeledes er 'maskinarbejder', 'maskinist' og 'maskinpasser' slået sammen til 'maskinarbejder'. Når der i databasen forekommer et spørgsmålstegn, skyldes det, at feltet var tomt i folketællingen, eller at teksten var så ulæselig, at der ikke kunne gives et kvalificeret bud på, hvad indholdet skulle være. Dette gør sig særligt gældende indenfor stillinger og byer.

Ud fra stillingsbetegnelser har jeg opdelt arbejderne i fire socialklasser: Ledende, Funktionær, Faglært og Ufaglært. Ledende indeholder blandt andet direktører og værkførere. Værkførere er svær at placere i denne rangering, da de måske i højere grad er den øverste arbejder end den laveste leder. Rent økonomisk hører de dog bedst hjemme i ledende-kategorien, for at den faglærte kategori ikke bliver for bred. Disse stillinger mellem kontor og arbejde udstiller svagheden ved denne relativt dogmatiske opdeling, som dog er nødvendig for at overskueliggøre dataene. Funktionærer er fuldmægtige, bogholdere og kontorister. De faglærte er f.eks.: Smede, formere, støbemestre, snedkere, ciselører og jerndrejere. De ufaglærte er f.eks.: Arbejdsmænd, jernpolerere og lærlinge. Det er ikke umuligt, at nogle ufaglærte er blevet ansat i faglærte stillinger, eller omvendt, og derved optræder forkert i denne gruppering af data. Det vil kræve eksamensbevis og evt. ansættelseskontrakter for at lave inddelingen 100% korrekt, hvilket igen er en svaghed ved at bruge folketællingerne. Ole Degn mener dog, at stilling er den bedst mulige markør for socialklasse, da de som udgangspunkt er markører for

forskellige kapitalformer som social-, økonomisk og kulturel kapital.⁶⁸ En lignende inddeling fandtes også i undersøgelsen af Ribe. Inddelingen giver mulighed for at se mønstre og tendenser i hvor opdelt byen var: Boede de faglærte og ufaglærte hver for sig, eller var det én stor blanding? Og hvad med funktionærer og ledende?

Jeg har standardiseret byer angivet under 'Fødested' og 'Sidste bopæl' både for arbejder og ægtefælle. Flere af de angivne bynavne kan referere til flere forskellige steder, f.eks. Solbjerg, der både forekommer på Mors (Noteres: 'Solbjerg, Mors') og ved Aarhus (Noteres: Solbjerg, 'Aarhus amt'). Her går jeg ud fra, at hvis der ikke er anført amt eller andet geografisk hjælp, at der menes den by, der ligger tættest på, typisk i Thisted amt eller Viborg amt. Et andet eksempel er Sundby, der ligger flere steder i landet, men der er også to i Thisted amt – en på hver side af Vilsund. Hvis det ikke er angivet, hvilken side af sundet, Sundby'en ligger på, angives den blot som 'Sundby, Thisted amt'. Det samme gør sig gældende med Feggesund og Torup. Flere steder er der opgivet sogne fremfor byer. Her har jeg valgt at skrive sognets hovedby, for at gøre data mindre fragmenteret. Endeligt er der i nogle felter kun opgivet amt. Det skyldes enten, at kun amtet er opgivet, eller at dette var den eneste del af oplysningen, jeg kunne tyde. Standardiseringen gør altså kompleksiteten mindre, hvorved det bliver lettere at se de overordnede mønstre, som udfoldes i analysens første del.

ArcGIS Pro

Gennemgangen af folketællingerne giver en potent database i Excel, som kan bruges til at forstå kvantitative sammenhænge ift. mobilitet og de forskellige husstandes forhold. Den er dog dårlig til at forstå den rumlige, geografiske dimension. Integrationen af GIS-værktøjer er, ifølge arkivar Peter Korsgaard ved det forhenværende Kort- og Matrikelstyrelsen, udgangspunktet for at give socialhistorien nyt liv.⁶⁹ Det gengives i 2020 af Mads Linnet Perner, der er historiker og ph.d.-skrivende ved Rigsarkivet. Netop integrationen mellem demografiske kilder som folketællinger og GIS-værktøjets mulighed for rumlig analyse giver nye muligheder for at forklare socialhistorien spatialt ved f.eks. at fokusere på socialgeografisk segregering. Dermed skriver socialhistorien sig ind i den spatiale vending.⁷⁰

⁶⁸ Degn, *Urbanisering og industrialisering*, s. 77-80

⁶⁹ Peter Korsgaard, "Historiske kort og georelaterede data som hjælpemidler i historisk forskning", i *Byerne og den byhistoriske kartografi. Skrifter om dansk byhistorie 5, Byplanhistoriske noter 60*, red. Vibeke Dalgas (Aarhus: Dansk Center for Byhistorie og Byplanhistorisk Udvalg under Dansk Byplanlaboratorium, 2008), s. 31

⁷⁰ Mads Linnet Perner, "Kort og GIS i socialhistorie og historisk demografi: Tre eksempler" i *Geoforum perspektiv* 20,38 (2021): s. 21. <https://journals.aau.dk/index.php/gfp/article/view/6573>

Ved hjælp af georeferering af gamle matrikelkort kan ArcGIS Pro visualisere, hvorvidt der opstår forsamlinger af arbejdere i forskellige områder, som ikke kun består af én enkelt gade. Det giver en bedre forståelse af, om der sker kvarterdannelse. Georeferering foregår ved, at der lægges gamle matrikelkort ned på et aktuelt kort. Ved hjælp af kontrolpunkter skabes der en relation mellem de gamle kort og det aktuelle. Præcisionen bestemmes altså af, hvorvidt det er muligt at finde sammenlignelige punkter på de to kort. Ved at plotte 2-3 punkter på kortet, kan programmet selv tilpasse de gamle matrikelkort til det nye kort. Her er det en udfordring at arbejde med en by, der har udviklet sig så meget siden og på grund af industrialiseringen. Gader er blevet omlagt og nye kvarterer er opstået. Samtidig er teknologien til at lave matrikelkort blev væsentligt mere præcis i dag ift. de gamle håndtegnede matrikelkort. Tilsammen skal der altså regnes med et par meters unøjagtighed, men til en analyse af mønstre og tendenser er det ikke et problem, da det netop er sammenhængen, der er vigtig.

De gamle matrikelkort er hentet online fra Geodatastyrelsen.⁷¹ Her er benyttet matrikelkort fra Nykøbing M bygrunde og Dueholm, Nykøbing M markjorder samt Nykøbing M markjorder. Kortene har forskellig gyldighed. Kortene er udvalgt, så de så vidt muligt er gældende for den undersøgte periode. Nogle ligger dog efter perioden, hvorfor der i visse tilfælde kan opstå problemer med lokalisering grundet ændringer i konkrete matrikelnumre eller hele matrikelsystemet. I nogle tilfælde er der opgivet matrikelnumre for én gade i én folketælling, der henviser til to forskellige matrikelsystemer. F.eks. Markedsgade i 1911, hvor der er opgivet matrikelnumre, der henviser til forskellige matrikelkort af forskellig gyldighed. Det giver den udfordring, at matriklerne i nogle tilfælde er opdelt forskelligt. Derved kan der igen opstå et par meters unøjagtighed.

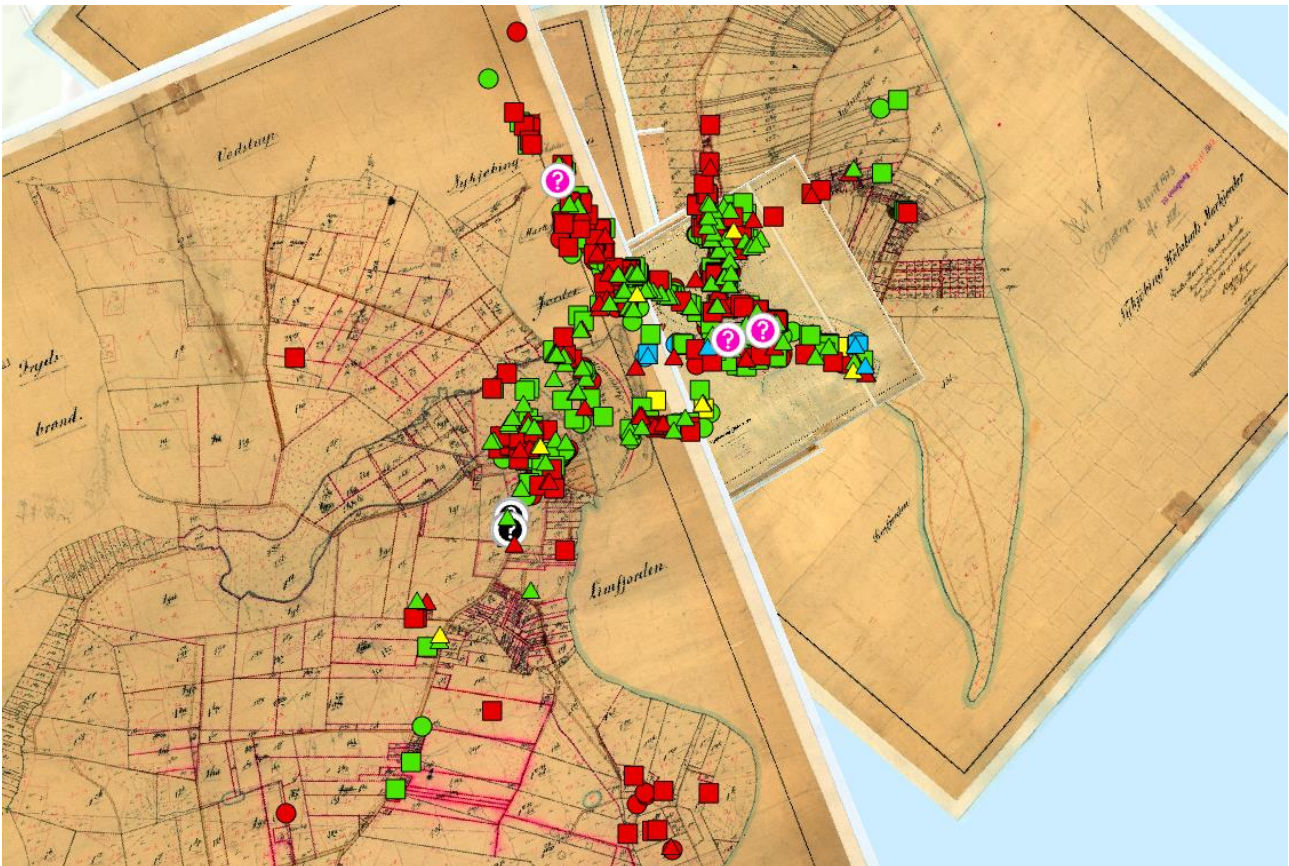
For hver arbejder sætter jeg et mærke på kortet; en såkaldt *feature*. Features laves ved at oprette forskellige *feature classes*. En feature class giver mulighed for at sætte mærker rundt omkring på de forskellige matrikler. Jeg har valgt at lave 14 forskellige feature classes. De første 4 er for folketællingen 1901 delt op på de 4 socialklasser. Mærkerne er en cirkel, men med forskellige farver. Ledende er blå, funktionær er gul, faglært er grøn og ufaglært er rød. Farvekoderne går igen gennem alle tre folketællingsår. De 4 feature classes i 1911 har en firkant som mærke. I 1921 er mærket en trekant. De sidste to feature classes' mærke er spørgsmålstegn, for arbejdere hvis stilling ikke er opgivet. Spørgsmålstegn med sort fyld er fra 1911 og med lilla fyld fra 1921. Ved hjælp af feature classes kan det hurtigt ses, hvorvidt byen er opdelt og hvordan. Der er legender på eller ved kortene, når de vises i løbet af analysen. De forskellige features classes kan slås til og fra, så der kan kigges på ét år ad gangen, men der kan også skabes et billede for hele perioden. Ved hjælp af disse features, vil jeg

⁷¹ "Historiske kort på nettet", konsulteret 01-05-2023, <https://hkpn.gst.dk/>

Industrielle bosættelsesmønstre og kulturmiljøer i Nykøbing Mors Jeppe Hauge Bæk

observere de mønstre, der træder frem, og afgrænse forskellige sammenhængende zoner som jeg der-
efter vil analysere både ved hjælp af databasen og GIS-kortet. Mønstre og zoner analyseres ved hjælp
af de sociologiske zoneteorier beskrevet tidligere.

Den geografiske data vil blive formidlet med det nutidige kort som baggrund. Det sætter histo-
rien i en nutidig kontekst, som er relevant, netop når kulturmiljøvinklen er en vigtig del af undersø-
gelsen. Derudover strækker de forskellige matrikler sig over flere forskellige matrikelkort, hvilket
ville gøre det umuligt, at vise sammenhængen mellem feature og matrikelkort for alle datapunkter.
Et eksempel på dette kan ses nedenfor. Her er alle features og matrikelkort aktiveret samtidigt.

Skærmbillede 1: GIS-kort med alle features og matrikelkort aktiveret.

Før analysen er det relevant kort at forklare Nykøbing Mors udvikling under industrialiseringen samt
Morsø Jernstøberis historie for at forstå den kontekst, som Morsø Jernstøberis ansatte levede og bo-
satte sig i. Der var nemlig en by før jernstøberiet kom til, og selvom Morsø Jernstøberi kom til at
dominere Nykøbing M, var der stadig andre industrier, der havde betydning for byen.

Nykøbing på Mors og Morsø Jernstøberi

Nykøbing M har eksisteret siden 1200-tallet. Her har byen udviklet sig til at blive hovedbyen på Mors. Allerede før det efterfølgende århundredeskifte havde byen opnået købstadsstatus. Øen har haft god gavn af sin havn, som blev udbygget i anden halvdel af 1800-tallet. Beslutningen om at forbedre havnen lagde grund for en øget handel, som satte gang i byens udvikling.⁷² Kort efter havnens anlæggelse kom en ung vestjyde til byen. Han var uddannet handelsbetjent, og havde haft læreplads på Ballin Jernstøberi i Thisted. Med sin kompagnon så han potentialet i byen Nykøbing M med den nye havn og de glimrende muligheder for at afsætte til omlandet. Her kunne man nemt sælge støbegods til de gode landbrugsområder i Salling og på Mors. I denne periode var landbruget i højkonjunktur, hvorfor der efterspurgtes store mængder støbegodsredskaber til pløjning, byggeri osv. Vestjyden Niels Andreas Christensen stiftede i 1853 dét, som i fremtiden ville blive kendt som Morsø Jernstøberi. Det fik en enorm indflydelse på, hvordan Nykøbing M udviklede sig. Jernstøberiet blev grundlagt ved siden af det nye rådhus, der i 1846 var blevet bygget i udkanten af byen. Denne udkant ville blive byens bankende hjerte.⁷³

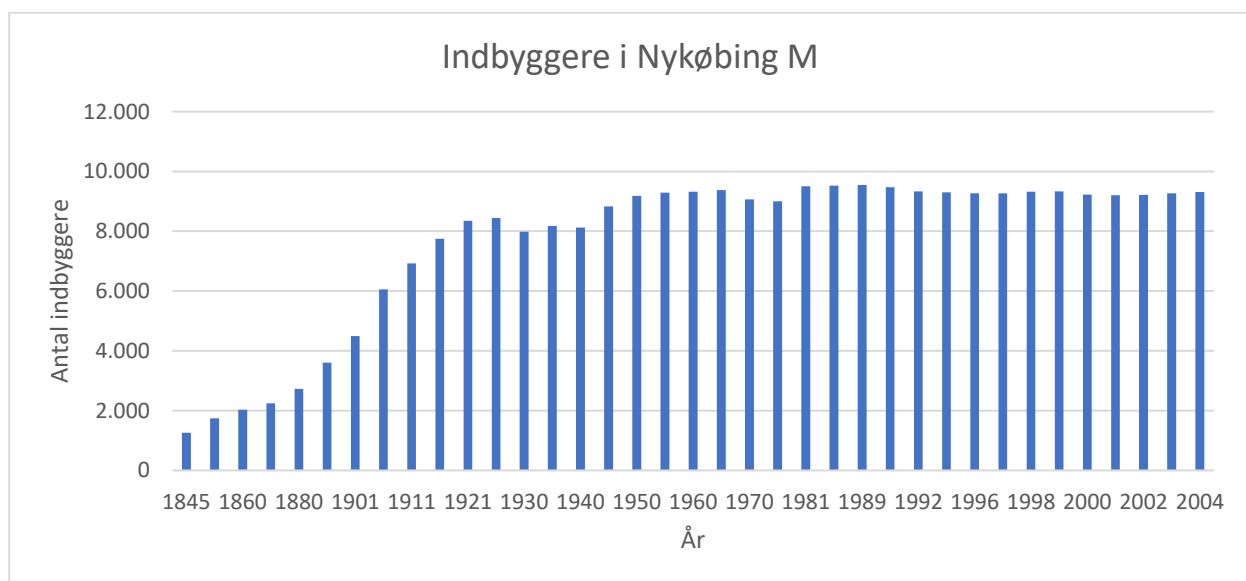

Diagram 1: Befolkningsudvikling i Nykøbing M, 1845-2004.

Ovenstående graf⁷⁴ viser tydeligt, at der efter Morsø Jernstøberis opstart sker en vækst i befolkningstallet, som eksploderer omkring århundredeskiftet. En del af forklaringen på væksten skyldes, at

⁷² "Nykøbing M's historie", konsulteret d. 24-05-2023, www.trap.lex.dk/Nykøbing_M's_historie

⁷³ Espersen, "Røgen fra byens bankende hjerte", s. 122-124

⁷⁴ "Danmarks Købstæder: Nykøbing M. - Historiske Befolkningstal", konsulteret d. 29-04-2023, <http://ddb.byhistorie.dk/kobstaeder/befolkning.aspx?kobstadID=34>

Nykøbing Mors landsogn blev indlemmet i Nykøbing Mors kommune i 1902, da området i høj grad var blevet en del af byens erhvervsliv.⁷⁵ Stigningen følger også nationale tendenser for befolkningsforøgelse i købstæderne.⁷⁶ I 1890'erne steg industriens betydning for det danske marked, der igen var i højkonjunktur grundet succes i landbruget, hvilket også medførte vækst i metalbranchen. Perioden fra 1901-1906 var præget af en stor befolkningsvækst i Jylland, hvor netop industrien var en væsentlig medspiller i udviklingen. Fra 1906-1921 går udviklingen i Jylland dog i stå for derefter at gå tilbage.⁷⁷ Alligevel begynder Nykøbing M først at stagnere omkring 1921.

Befolkningsudviklingen ses at toppe og derefter flade ud i 1920'erne. Det skyldtes første verdenskrig, der satte en stopper for væksten, og den efterfølgende økonomiske krise der forlængede udfordringerne, hvilket ligger i tråd med byudviklingstendenserne i Jylland i perioden. Den økonomiske krise satte en stopper for det boligbyggeri, der ellers havde været godt gang i siden midten af 1800-tallet i Nykøbing M som følge af befolkningstilvækst, urbanisering og industrialisering.⁷⁸ Arbejdsløsheden steg, hvilket også lagde en dæmper på. Fra 1910-1917 var den gennemsnitlige arbejdsløshed for smede- og metalarbejdere på landsplan på 5%. Fra 1918-23 var det tilsvarende tal 17%. For arbejdsmændene, altså ufaglærte og semifaglærte, var udviklingen i gennemsnitlige arbejdsløshed på 11,5% i perioden fra 1910-1917, mens perioden fra 1918-1923 var oppe på 15%.⁷⁹ En lignende udvikling har højst sandsynligt fundet sted i Nykøbing M.

Byen var forandret ifølge sognepræst og provst Vilhelm Hansen og ikke i udpræget positiv grad. Han fortalte i 1902 om, hvad en rejsende ville opleve, hvis denne ikke kom af søvejen, som var den gængse, men ad landevejen sydfra:

”Længe før han da naar Bakken ovenfor Dueholm, vil han ved Synet af de mange Huse, som ligger spredte dels på Dueholms Marker og Refshammer, dels paa Kæret og Grønmarken, være bleven forberedt paa at finde mangt og meget forandret. (...) Den gamle Kirke har i Faldet taget noget af Idyllen med sig, og Byen lover ikke som før en fredelig Middagsstund, men Dampskorstenene taler til Gengæld om et virksomt Liv. Helt op ad Bakkeskråningen strækker Byen en lang Gade ud, en Forstad, væsentligt beboet af Arbejdere...”⁸⁰

⁷⁵ Villads Christensen, *Nykjøbing på Mors 1299-1899* (Nykøbing M: Nykjøbing Byraad, 1902), s. 375-376

⁷⁶ Hans Chr. Johansen, *Dansk historisk statistik 1814-1980* (København: Gyldendal, 1985), s. 29

⁷⁷ Christian Wichmann Matthiesen, *Danske byers vækst* (København: C. A. Reitzels forlag, 1985) s. 49 & 57-59

⁷⁸ Noe & Overgaard, *By og ø*, s. 23

⁷⁹ Johansen, *Dansk historisk statistik 1814-1980*, s. 292-293

⁸⁰ Christensen, *Nykjøbing på Mors*, s. 367

Bakkeskråningen, der omtales her, må være Vesterbro, som først i 1902 blev indlemmet i Nykøbing M. Dette er det eneste område, som provst Hansen omtaler som et arbejderkvarter. Hansen oplevede dog, at arbejderne fyldte meget i gadebilledet, så byen føltes intuitivt som en industriby, om end skattelisterne mente, det lige så meget var en handelsby.⁸¹

Jernstøberiet var da heller ikke den eneste industri i Nykøbing M, om end det var den største med ca. 225 arbejdere i 1899 – ¼ af byens skatteydere. Th. Damgaards tobaksfabrik fra 1858, der var den andenstørste virksomhed, havde i 1899 ansat 37 voksne, heraf 11 kvinder, og 96 børn.⁸² Fabrikken lå på hjørnet af Nørregade og det nuværende Asylgade – nærmest lige ved siden af Jernstøberiet. Det flyttede dog senere til Vestergade 3, før jernstøberiet begyndte at ekspandere kraftigt i starten af 1900-tallet. Foruden tobaksindustrien fandtes også tekstilindustri i Aagade, som dog kun ernærede 15 mænd og kvinder plus ledelsen.⁸³ Herudover var Østerskompagniet, placeret på havnen i 1908 og senere flyttet til Ørodde øst for byen i 1910. Østerskompagniet blev også startet af N. A. Christensen. Foruden disse var statsbanerne en af byens væsentlige arbejdspladser. Op mod 200 mennesker ernærede sig ved østersfiskeriet og 40 ved statsbanerne.⁸⁴ DSB kom til øen i 1885, hvor der blev anlagt en jernbanefærge, så godstransport kunne foregå mere glidende mellem Nykøbing M og Glyngøre og dermed resten af landet.⁸⁵ Dermed havde Morsø Jernstøberi bedre mulighed for at importere råvarer og eksportere gods, og kunne derigennem cementere sin plads som Nykøbing Ms suverænt største industri med hele 420 mand ansat i 1914.⁸⁶

Provst Hansen udnævnte Vesterbro som Nykøbing Ms arbejderkvarter, men det stemmer ikke overens med kulturmiljøatlasset. Her fremhæves Nørrebro og selve fabrikskomplekset. Niels Quistgaardsgade, Asylgade, den sydlige del af Nørregade, samt det stykke af Nygade, der forbinder Nørrebro og Nørregade er også inkluderet i afgrænsningen. Af beboelsesområder er det dog kun bygningerne på Nørrebro, der betegnes som ”Værdifulde bebyggelsesflader”⁸⁷. Nykøbing Ms arbejderkvarter beskrives således:

”De omkringliggende boligkvarterer understreger, at Nykøbing også var blevet en arbejderby, men ikke arbejderby, som man så det så mange andre steder. Her var ingen lejekaserner i flere etager, til gengæld var der mange småhuse med en stump havejord til. (...) Hovedparten af

⁸¹ Ibid., s. 368-369

⁸² Ibid., s. 369

⁸³ Holch Andersen, *Gamle postkort fra Mors*, s. 76

⁸⁴ Noe & Overgaard, *By og ø*, s. 35

⁸⁵ Ibid., s. 29

⁸⁶ Jensen (red.), *Morsø kulturmiljøatlas*, s. 57

⁸⁷ Ibid.

boligbyggeriet langs Nørregade samt i kvartererne ved Asylgade var ganske solidt byggeri. På Nørrebro ligger bl.a. en række ensartede huse, kaldet Smederækken. Udstykket og bygget af en af byens murer mestre, og herefter solgt til smede ansat på støberiet. Smedene var de bedst lønnede, og derfor dem der først fik mulighed for at købe hus.”⁸⁸

Her tages udgangspunkt i funktionaliteten af boliger, hensigten med bebyggelsen og historien om Smederækken. Men hvorvidt de nævnte bygninger overhovedet er blevet beboet af ansatte fra Mors Jernstøberi er også en væsentlig faktor, hvis et område skal klassificeres som arbejderkvarter. Det er der umiddelbart ikke gjort undersøgelser af. Der tales godt nok om Smederækkens beboere, men hvorfra kommer denne viden? I samtale med museumsdirektør Anders Have Espersen, fortæller han, at idéen om Smederækken er en vandrehistorie, ligesom idéen om at Morsø Jernstøberis arbejdere i høj grad kom fra hele landet. Noget tyder altså på, at den arkitektonisk sammenhænge bygningsmasse har fået påduttet sig en historie, som den ikke kan bære i virkeligheden. Det er dog uomtvisteligt at den industrielle systematik og tanke, som Morsø Jernstøberi var Nykøbing M's største eksponent for, kom til udtryk i dette miljø med dets lige linjer og afslebne kanter. Det er arkitektonisk sammenhæng og særpræg, hvilket er arkitekternes udgangspunkt for at klassificere et område som et kulturmiljø eller arbejderkvarter. Det er en essentialistisk tilgang, der i høj grad forholder sig til SAVE-metoden. Der er dog allerede nu tegn på, at der findes andre arbejderkvarterer og potentielt kulturmiljøer i Nykøbing M end blot dette. Det vil jeg nu analysere med udgangspunkt i de sociologiske zoneteorier, både for at udfordre den eksisterende udpegning af kulturmiljø, men også for at blive klogere på byens udviklingen i sig selv.

Analyse

I første del af analysen vil jeg gennemgå fundene, som kan udledes fra databasen, hvorefter det rumlige aspekt i form af GIS-kort og analyse vil blive inddraget til at forstå byens zoner i anden del af analysen. Databaseanalysen giver et billede af Morsø Jernstøberis arbejdsstyrke som en samlet gruppe, hvorefter GIS-analysen vil analysere grupper indenfor den store gruppe baseret på deres bosættelsesmønstre i en kombination af den geografiske data og folketællingens data. Databasen og GIS-kortet rummer mange forskellige historier og vinkler til at angribe emnet. Det vil desværre ikke være muligt at udtømme deres potentiale i dette speciale, så fokus vil være på at beskrive de

⁸⁸ Ibid.

overordnede tendenser i byen som helhed samt indenfor de zoner, der fremkommer. Databasen vil f.eks. også kunne bruges til at undersøge mobilitet mellem zoner, hvilket kan udfoldes i en anden kontekst.

Database – det store overblik

Databasen indeholder 659 poster fordelt over de 3 folketællinger. I 1901 findes 183 personer. 1911, som er i fabrikkens storhedstid, er helt oppe på 294 personer, hvorefter niveauet falder tilbage til periodens start med 182. Det dækker over 479 unikke personer, hvoraf 45 af disse går igen gennem alle 3 folketællinger. Disse kaldes trippelgængere. 90 personer optræder i 2 forskellige folketællinger, hvoraf kun 3 af disse optræder i kombinationen 1901+1921. Disse kaldes dobbeltgængere. Kombinationen 1901+1911 indeholder 38 personer og 1911+1921 indeholder 49. Hele 344 personer optræder kun én gang i databasen. Det kan skyldes den store stigning, der fandt sted i 1911, som efterfølges af et stort fald i 1921 på grund af arbejdsløshed og lavkonjunktur i kølvandet på 1. verdenskrig. Samtidig er der også den naturlige udvikling i, at ikke alle lever igennem hele perioden.

Fødested

Hvor kom de ansatte så fra? Nedenstående tabel oplister fødested for de ansatte over de 3 folketællinger samt den totale mængde over hele perioden.⁸⁹ Tabellen viser de steder, der forekommer mere end 7 gange. Jeg har taget udgangspunkt i alle 659 indtastninger. Her kunne man frygte, at de ansatte, der kom fra Nykøbing M, var mere tilbøjelige til at optræde i mere end én folketælling, men dette viser sig ikke at være tilfældet. Procentdelen af Nykøbing-indfødte, der forekommer i hhv. 1 (50%), 2 (13%) eller 3 (7%) folketællinger, svarer til procentdelen for dem, der kommer andetsteds fra, med forekomster i hhv. 1 (53%), 2 (13%) og 3 (6%) folketællinger.

⁸⁹ Se den fulde tabel i Bilag 2, Tabel 1.

Industrielle bosættelsesmønstre og kulturmiljøer i Nykøbing Mors
Jeppe Hauge Bæk

Tabel 1: Fødested for ansatte, 1901-1921.

Fødested	1901	1911	1921	Hovedtotal
Nykøbing M	65	74	44	183
København	2	6	5	13
Thisted	6	5	2	13
Ørding	2	9	2	13
Frøslev, Mors	2	7	3	12
Redsted	5	4	3	12
Odense	3	6	2	11
Vester Assels	1	6	4	11
Alsted, Mors	4	5	1	10
Flade	4	2	3	9
Aarhus	3	4	2	9
?	1	4	3	8
Elsø, Mors	1	3	4	8
Ljørslev	2	4	2	8
Lødderup	3	3	2	8
Sevel	3	3	2	8
Tødsø	4	3	1	8
Øster Assels	2	3	3	8

Det ses at mange af de små byer på Mors bidrager til Nykøbing Ms vækst, som f.eks. Ørding, Redsted samt Vester- og Øster Assels, mens der også kommer et mindre antal ansatte fra storbyerne København, Aarhus og Odense. Thisted og Salling er også fint repræsenteret som naboer til Mors. I nedenstående tabel deles byerne ind i 15 regioner, der giver et bedre overblik over fødestederne. *Nordjylland* er Aalborg amt og Hjørring amt. *Østjylland* dækker over Aarhus amt, Randers amt og Skanderborg amt. *Sjælland og øer* er Sjælland minus København plus Lolland-Falster. *Sønderjylland* spænder fra Vejle til Kolding, Haderslev og Ribe og ned til den nuværende dansk-tyske grænse. *Midt- og Vestjylland* dækker alt fra Ringkøbing-Skjern, Struer, Holstebro, Lemvig og Herning. Danmarks Chicago, Esbjerg, fremgår ikke af databasen.

Industrielle bosættelsesmønstre og kulturmiljøer i Nykøbing Mors
Jeppe Hauge Bæk

Tabel 2: Regionaliseret fødested for ansatte, 1901-1921.

Fødested	1901	1911	1921	Hovedtotal
<i>Nykøbing M</i>	65	74	44	183
<i>Mors</i>	59	92	63	214
<i>Thisted amt</i>	12	22	14	48
<i>Viborg amt</i>	15	37	24	76
<i>Nordjylland</i>	2	5	4	11
<i>Østjylland</i>	11	15	5	31
<i>København</i>	2	6	5	13
<i>Sjælland og øer</i>	4	8	8	20
<i>Fyn</i>	7	12	5	24
<i>Sønderjylland</i>	1	7	3	11
<i>Midt-og Vestjylland</i>	1	6	2	9
<i>Sverige</i>	1	0	0	1
<i>Norge</i>	0	1	0	1
<i>Tyskland</i>	2	4	2	8
<i>?</i>	1	5	3	9
I alt	183	294	182	659

Denne fremstilling giver et bedre overblik over, hvilke områder de ansatte reelt kom fra. 60% af de ansatte var morsingboer, mens 19% kom fra 'oplandet' i Thisted- og Viborg amt. I denne større sammenhæng blegner de store byer. Begge tabeller peger på, at der ikke har været større bølger fra ét bestemt sted til Nykøbing M, og slet ikke når man kigger udenfor Mors, Salling og Thisted amt. Indvandringen fra den øvrige omverden forekommer i højere grad tilfældig. Fabrikkens primære opland er altså selve øen og derefter øens naboer. Det ses ligeledes at Mors er større end Nykøbing M i 1911 og 1921, hvilket viser en øget vandring fra landet til byen. En tilsvarende tendens findes i Odense.⁹⁰ Gør samme tendenser sig gældende, når vi kigger på sidste bopæl?

⁹⁰ Johansen et al., *Fabrik og Bolig*, s. 75-76

Sidste bopæl

Her har jeg også anvendt det samlede antal poster. Procentdelen af personer, med Nykøbing M som sidste bopæl, som optræder hhv. 1 (79%), 2 (11%) og 3 (9%) gange er lidt højere i 1901, men lavere i 1911 og 1921 sammenlignet med de øvrige. De tilsvarende procenter for personer, der havde en anden sidste bopæl end Nykøbing M, er hhv. 1 (73%), 2 (19%) og 3 (7%). De større forskelle ift. fødested kan skyldes, at sidste bopæl er dårligere/sjældnere noteret i folketællingerne, med hhv. 9 totale spørgsmålstegn i fødestedsoptælling vs. 81 i optællingen af sidste bopæl. Ved denne tabel ville det yderligere være problematisk kun at undersøge ud fra unikke ID'er, da disse ikke altid har den samme sidste bopæl. Det samme gør sig faktisk også gældende for fødested, men i langt mindre grad. Tabellen til højre viser de sidste bopæle, der forekommer mere

Sidste bopæl	1901	1911	1921	Hovedtotal
-	59	63	41	163
?	10	35	34	79
København	8	10	7	25
Nykøbing M	17	2	3	22
Lødderup	6	6	4	16
Thisted	5	8	2	15
Skive	3	5	6	14
Aarhus	2	5	4	11
Aalborg	2	5	3	10
Viborg	3	4	2	9
Øster Assels	2	4	3	9
Amerika	2	3	2	7
Erslev, Mors	2	3	2	7
Horsens	1	4	2	7
Tødsø	4	2	1	7
Ørding	0	6	1	7
Øster Jølby	2	4	1	7

Tabel 3: Sidste bopæl for ansatte, 1901-1921.

end 6 gange.⁹¹ I denne tabel beskriver '-' personer, der aldrig har boet andre steder end Nykøbing M. Det antages ved, at der ikke fremgår et år tilflyttet. Nykøbing M beskriver dem, der måske har været midlertidigt væk fra byen, er flyttet fra landdistriktet til byen, er flyttet internt i byen, eller af andre grunde har følt det nødvendigt at oplyse.

Mange af de ansatte var født og opvokset i Nykøbing M, hvilket ses ved, at '-' er den klart største post. De store byer er igen repræsenteret, men her har Aalborg også sneget sig ind – det samme har Amerika, der også dækker over én person med sidste bopæl i Vestindien. Generelt er der flere byer af en vis størrelse, f.eks. Horsens og Skive, repræsenteret her end i fødestedstabellen, hvilket peger på eksistensen af en gruppe mennesker, som har rejst rundt til forskellige (havne)byer i søgen efter arbejde. Det kaldes for etape-vandring i Odense, hvor samme tendens ses.⁹² Her har Nykøbing M

⁹¹ Se den fulde tabel i Bilag 2, Tabel 2.

⁹² Johansen et al., *Fabrik og bolig*, s. 76

Industrielle bosættelsesmønstre og kulturmiljøer i Nykøbing Mors
Jeppe Hauge Bæk

kunne trække nogle af disse til sig. Undersøgelsen af de ansattes sidste bopæl skal ikke snydes for en regionalisering. Nedenstående tabels opdeling svarer til den regionaliserede tabel over fødested blot med Amerika tilføjet. København indeholder her også 'Vesterbro' og 'Sundby, Amager'.

Tabel 4: Regionaliseret sidste bopæl for ansatte, 1901-1921.

Sidste bopæl	1901	1911	1921	Hovedtotal
Nykøbing M	76	65	44	185
Mors	39	75	35	149
Thisted amt	8	15	6	29
Viborg amt	20	37	21	78
Nordjylland	3	8	6	17
Østjylland	7	19	7	33
København	10	10	8	28
Sjælland og øer	0	6	6	12
Fyn	5	6	3	14
Sønderjylland	0	5	3	8
Midt-og Vestjylland	1	6	5	12
Sverige	0	0	0	0
Norge	0	1	0	1
Tyskland	0	2	2	4
?	12	35	34	81
Amerika	2	4	2	8
I alt	183	294	182	659

I sammenligning med fødestedstabellen er den interessante udvikling, at København er højere her, mens Thisted amt er tilsvarende lavere. Det peger igen på den såkaldte etape-vandring. Den store andel fra Viborg amt, både i fødestedstabellen og sidste bopæltabellen er interessant, idét det viser, at Morsø Jernstøberi var i stand til at trække folk over sundet, selvom de lige så godt kunne have søgt mod Randers eller Aarhus. Igen ses det dog at Nykøbing M og Mors til sammen udgør 51% af posterne, hvorfor øen stadig må anses som det væsentligste grundlag for fabrikkens arbejdsstyrke. Etape-vandringen var altså ikke en afgørende faktor, men en brik i det samlede billede. Det var dog ikke kun mænd, der kom til Nykøbing M.

Ægtefælles fødested

Med de ansatte kom der ofte en ægtefælle. Hele 543 gange ud af 659 er en ansat anført som gift. Ægtefællerne har selvfølgelig også haft en stor betydning for Nykøbing Mors udvikling. Da der kun forekommer én kvinde anført som ansat i optællingen, er ægtefællerne næsten udelukkende kvinder. I tabellen herunder kan deres fødesteder ses. 'Ingen' viser tallet af ansatte, der ikke har haft en ægtefælle. Tabellen viser de fødesteder, der optræder 7 eller flere gange.⁹³

Tabel 5: Fødested for ægtefæller, 1901-1921.

Ægtefælles fødested	1901	1911	1921	Hovedtotal
Ingen	53	43	20	116
Nykøbing M	23	45	39	107
?	5	10	3	18
Thisted	4	8	4	16
Flade	5	5	5	15
Hvidbjerg, Mors	5	7	3	15
Erslev, Mors	4	6	3	13
Redsted	4	4	3	11
Karby	2	4	4	10
Lødderup	5	4	1	10
Vejerslev, Mors	2	5	3	10
Ørding	2	5	3	10
Alsted, Mors	3	4	2	9
Sejerslev	2	4	2	8
København	2	3	2	7
Solbjerg, Mors	0	5	2	7
Øster Assels	0	5	2	7

I hele optællingen forekommer der 152 forskellige steder inkl. '?', men eksklusiv 'ingen'. Ligesom ved de ansattes fødested ses Nykøbing M og småbyerne på Mors at være hovedleverandør.

⁹³ Se den fulde tabel i Bilag 2, Tabel 3.

Industrielle bosættelsesmønstre og kulturmiljøer i Nykøbing Mors
Jeppe Hauge Bæk

Størrelsesforholdene passer godt sammen, når man medregner 'ingen'. Det samme gør sig gældende, når oplysningerne regionaliseres, hvilket kan ses på nedenstående tabel.

Tabel 6: Regionaliseret fødested for ægtefæller, 1901-1921.

Ægtefælles fødested	1901	1911	1921	Hovedtotal
Nykøbing M	23	45	39	107
Mors	56	106	59	221
Thisted amt	14	21	14	49
Viborg amt	12	36	16	64
Nordjylland	3	3	4	10
Østjylland	4	9	7	20
København	2	3	2	7
Sjælland og øer	3	3	4	10
Fyn	2	1	1	4
Sønderjylland	1	5	3	9
Midt-og Vestjylland	3	4	4	11
Sverige	2	3	3	8
Norge	0	1	2	3
Tyskland	0	1	1	2
?	5	10	3	18
Ingen	53	43	20	116
I alt	183	294	182	659

Vandringen fra land til by ses igen i forskellen mellem Nykøbing M og Mors, men der ses også en anden interessant forskel. 183 ansatte havde fødested i Nykøbing M, mens kun 107 ægtefæller havde det. Til gengæld var der flere ægtefæller fra Mors (221) end ansatte (214). Det er altså ikke kun ingenkategoriens skyld, da det ville tilsige et tilsvarende fald i Mors som fødested. Ægtefællerne flytter altså umiddelbart over længere afstand, om end stadig kun internt på øen. Én forklaring kan være den lavere ægteskabsfrekvens for ansatte født i Nykøbing M, der særligt i starten af perioden gjorde sig gældende. Det tydeliggøres i denne dobbelte tabel:

Industrielle bosættelsesmønstre og kulturmiljøer i Nykøbing Mors
Jeppe Hauge Bæk

Tabel 7: Ægteskabsfrekvens for ansatte med fødested i Nykøbing M vs. ikke-Nykøbing M, 1901-1921.

Fødested: Nykøbing M	Gift	Ugift	I alt	%-gifte	%-ugifte	Fødested: Ikke-Ny- købing M	Gift	Ugift	I alt	%-gifte	%-ugifte
1901	24	41	65	37%	63%	1901	106	12	118	90%	10%
1911	53	21	74	72%	28%	1911	198	22	220	90%	10%
1921	35	9	44	80%	20%	1921	127	11	138	92%	8%
I alt og %- gnmsn.	112	71	183	63%	37%	I alt og %- gnmsn.	431	45	476	91%	9%

Her ses det tydeligt, at der gennem perioden har været en væsentligt større mængde ugifte indfødte Nykøbingensere ift. de tilflyttede. Dette skyldes, at flere af de indfødte Nykøbingensere var lærlinge eller yngre og hjemmeboende ansatte (i alt 70 hjemmeboende noteringer i optællingen), mens tilflyttere, som vil blive yderligere undersøgt senere, først kom til i deres 20'ere, hvor de fleste allerede havde giftet sig. 60% af ægtefællerne kom fra Nykøbing M og Mors, men her var det i overvældende grad tilflyttende ægtefæller fra oplandet på Mors, der udgjorde størstedelen. Udviklingen kan også spejles i gennemsnitsalderen hos de ansatte: I 1901 er gennemsnitsalderen 33,5, mens den i 1911 var på 35,7 for i 1921 at ende på 41,3. Gennemsnitsalderen stiger altså gennem perioden lige som mængden af tilflyttere, hvorfor andelen af gifte naturligt også stiger. Ægtefællernes alder er desværre ikke noteret i databasen, men det kan antages, at gennemsnitsalderen stiger tilsvarende.

Ægtefælles sidste bopæl

Ægtefællerne havde ikke nødvendigvis samme sidste bopæl som deres mand. I nedenstående tabel til venstre vises alle sidste bopæl, der optræder mere end 6 gange.⁹⁴ Her går mange af de samme byer igen, som sås hos arbejdernes 'sidste bopæl'. Dog er Aalborg røget ned på 6 og Aarhus er helt nede på 5. Der er en meget større overvægt af de små byer på Mors. Det tyder umiddelbart på, at den

⁹⁴ Se den fulde tabel i Bilag 2, Tabel 4.

Industrielle bosættelsesmønstre og kulturmiljøer i Nykøbing Mors
Jeppe Hauge Bæk

samme etape-vandring ikke gør sig gældende for ægtefællerne. En regionalisering giver et mere klart billede af ægtefællernes forhold i nedenstående tabel til højre.

Tabel 8: Ægtefælles sidste bopæl, 1901-1921.

Ægtefælles sidste bopæl	1901	1911	1921	Hoved-total
Ingen	53	43	20	116
-	20	40	33	93
?	10	28	33	71
København	7	10	8	25
Nykøbing M	15	3	2	20
Thisted	5	10	5	20
Lødderup	4	7	0	11
Skive	0	5	6	11
Øster Assels	2	5	4	11
Ørding	1	7	2	10
Øster Jølby	3	6	1	10
Hvidbjerg, Mors	0	6	2	8
Flade	3	4	0	7
Tæbring	4	2	1	7

Der er flere ægtefæller, der har sidste bopæl på Mors end hos de ansatte og 5 mere fra Thisted amt. De resterende regioner er enten mindre end eller samme størrelse som de ansattes. Det viser, at de ansatte generelt kom længere væk fra end ægtefællerne, også

når man tager højde for forskellen i antal. Det peger på, at en del af etape-vandrerne først har giftet sig efter, de har bosat sig i Nykøbing M, hvorefter de har fundet en ægtefælle i byen eller andre steder på øen. Der var altså forskelle på, hvordan hhv. de ansatte og ægtefællerne bidrog til udviklingen og sammensætning af Nykøbing M som by. Det åbner op for en mulig analyse af, om det er de ansattes eller ægtefællernes ophav, der er bestemmende for grupperinger og bosættelser i byen. Det berøres

Ægtefælles sidste bopæl	1901	1911	1921	Hovedtotal
Nykøbing M	35	43	35	113
Mors	38	84	34	156
Thisted amt	8	16	10	34
Viborg amt	16	33	16	65
Nordjylland	4	3	5	12
Østjylland	4	10	2	16
København	9	10	9	28
Sjælland og øer	0	5	5	10
Fyn	3	3	3	9
Sønderjylland	0	6	3	9
Midt-og Vestjylland	2	6	4	12
Sverige	0	0	0	0
Norge	0	0	0	0
Tyskland	0	2	2	4
?	10	28	33	71
Ingen	53	43	20	116
Amerika	1	2	1	4
I alt	182	292	181	659

Tabel 9: Regionaliseret ægtefælles sidste bopæl, 1901-1921.

kort i analysen af zonerne, men en mere fyldestgørende og detaljeret undersøgelse af dette specifikke spørgsmål vil være relevant at lave som en separat undersøgelse.

Tilflytninger

Følgende diagram viser tilflytningsåret for de ansatte, der var tilflyttet til Nykøbing M. Her er igen benyttet samtlige 659 poster, der ses som den gule graf. Diagrammet indeholder samtidig en graf for hvert folketællingsår. Som nævnt tidligere er der lidt flere dobbeltgængere i slutningen af perioden end starten. Forskellen er på 11, og derfor ikke så stor, at diagrammet er misvisende for tendensen. Flere personer har opgivet forskellige tilflytningsår, hvorfor opgørelsen altså bærer præg af en mindre usikkerhed. Der er noteret 480 gange, hvornår en person er tilflyttet. 31 gange har 'År tilflyttet' ikke været muligt at tyde i folketællingen.

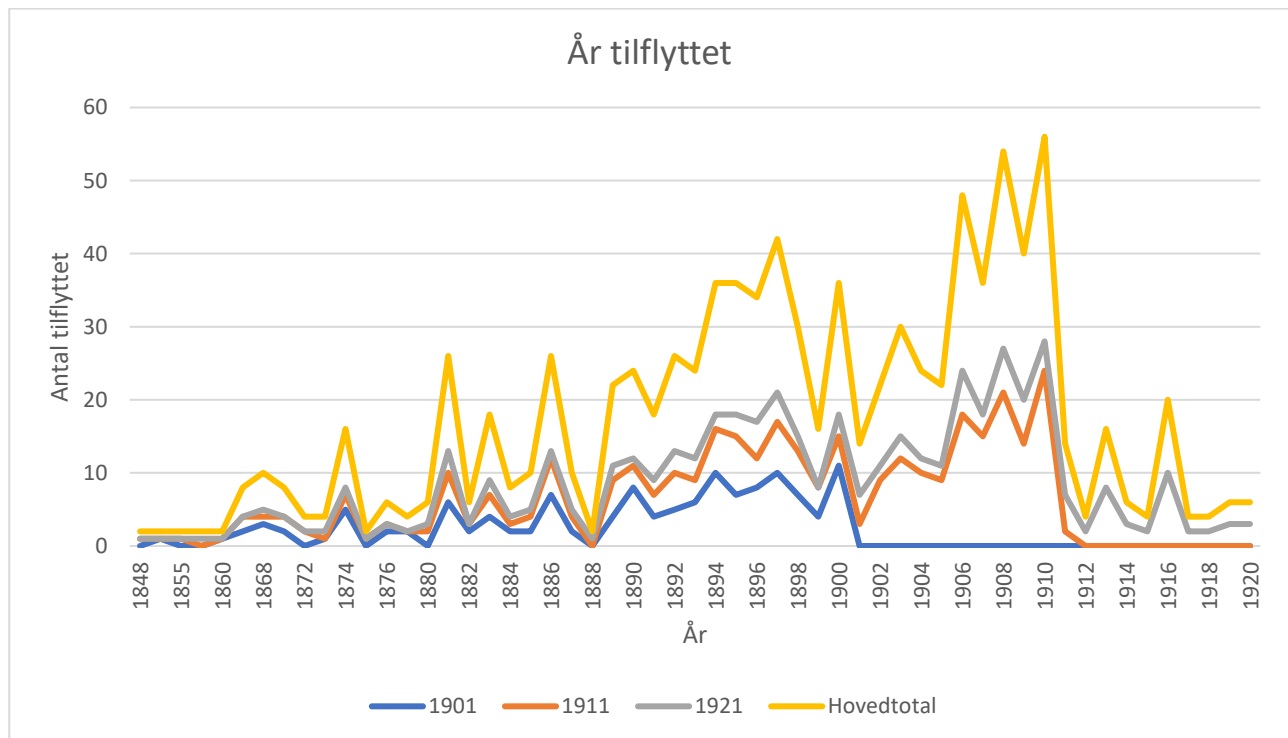

Diagram 2: År tilflyttet for ansatte, 1848-1920

Grafen viser en stigende tilflytning særligt fra 1890'erne og op til starten af første verdenskrig, hvorefter tilflytningen falder. Det skyldes de forøgete økonomiske udfordringer krigen bragte med sig samt den efterfølgende økonomiske krise, hvilket afspejlede sig i et stop i byggeriet. For at verificere tendensen, som er baseret på samtlige poster, og derfor også enkelte gengangere, er det væsentligt at kigge på grafer for de enkelte år. Disse er derfor inkluderet i diagrammet ovenfor.

I 1901-folketællingen blev der 128 gange noteret et årstal for tilflytning. Grafen viser en stigning over perioden, hvor størstedelen af tilflytterne er at finde i 1890'erne og frem til 1901. Det følger foreløbigt tendensen. I 1911-folketællingen blev der angivet 228 årstal for tilflytninger. Grafen for 1911 viser samme tendens med en større overvægt i 1900'erne, hvilket skyldes den store vækst i antallet af ansatte, der skete i perioden, men selvfølgelig også tidsforskellen mellem de to folketællinger. Lavpunktet i 1911 skyldes, at folketællingen blev foretaget i 1911, hvor der i løbet af januar allerede var flyttet 2 ansatte til byen. Folketællingerne blev foretaget d. 1. februar. I 1921-folketællingen blev der 124 gange noteret et årstal for tilflytning. Grafen for 1921 viser at 1890'erne og 1900'erne som den periode med den største stabile tilflytning, hvor 1910'erne havde 2 år med væsentlige tilflytninger. Den største tilflytningsbølge skete altså mellem 1890 og 1910. Det stemmer overens med fabrikkens vækstperiode og den generelle udvikling i Jyllands provinsbyer.

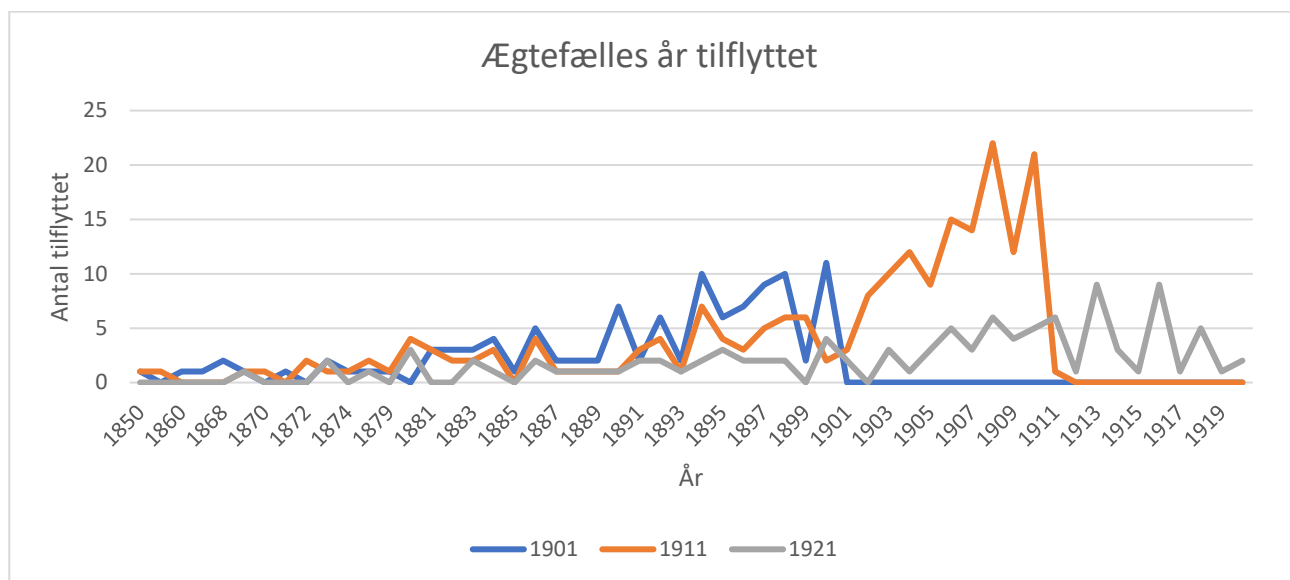

Diagram 3: Ægtefælles år tilflyttet, 1850-1920.

Ser vi på ægtefællernes tilflytningsår, viser grafen en lignende tendens. Ægtefællerne har altså som udgangspunkt tilflyttet nogenlunde samtidig med deres bedre halvdel. Den lidt langsommere start i 1890'erne hænger sammen med ægteskabsfrekvensen, som blev undersøgt i tabel 7. Yderligere kan det ses på nedenstående graf, at de fleste tilflyttere netop var i den giftemodne alder, hvor de også har været raske og rørige til at indgå i arbejdet på fabrikken.

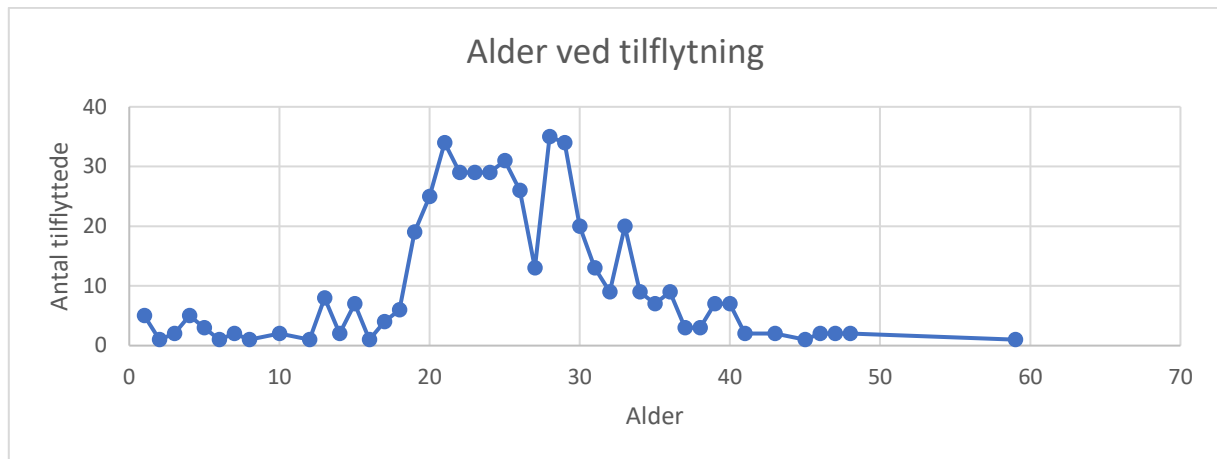

Diagram 4: Ansattes alder ved tilflytning

Afslutningsvis kan der gives et forsigtigt estimat på, hvor mange mennesker der fik bopæl i Nykøbing M på grund af deres tilflytning og arbejde på Morsø Jernstøberi. Der forekommer 480 noteringer af tilflytningsår i databasen. Her er der selvfølgelig også nogle dobbelt- og trippelgængere. Hvis de 480 multipliceres med den gennemsnitlige familiestørrelse for alle arbejderne (4,6), giver det 2.208 personer. Tallet er blot en hurtig høkerudregning. Det sås tidligere at ægteskabsfrekvensen var højere ved tilflyttere, hvilket tilsiger et højere tal, men mængden af børn kan selvfølgelig være forskellig. De 2.208 skal altså tages med et gran salt, men det giver en fornemmelse af, hvor stor en indflydelse fabrikken havde på Nykøbing M. 2.208 overvejende unge mennesker på 20 år, og her tælles ikke engang de afledte effekter som f.eks. vækst i følgeerhverv. I 1890 boede der kun 3.607 mennesker i Nykøbing M, før landsognet blev inkorporeret i byen.

Gader

I løbet af de 20 år ankom der altså mange nye beboere til Nykøbing M. Det satte selvfølgelig spor i byudviklingen, hvor der opstod mange nye gader og veje rundt omkring i byen. En simpel måde at undersøge udviklingen er ved at optælle mængden af selvstændige gader og veje, der optræder i folketællingerne. Dvs. at marker og andre tilsvarende områdebeskrivelser ikke tælles med. I 1901 var der 31 gader og veje. I 1911 var det steget til 54 og i 1921 endte det på 61. Der skete altså en stor vækst, særligt i 1900'erne, hvor byen skulle indrettes på en ny måde. De ansatte fordelte sig således på de forskellige gader, når man anvender samtlige poster over alle 3 folketællingsår:

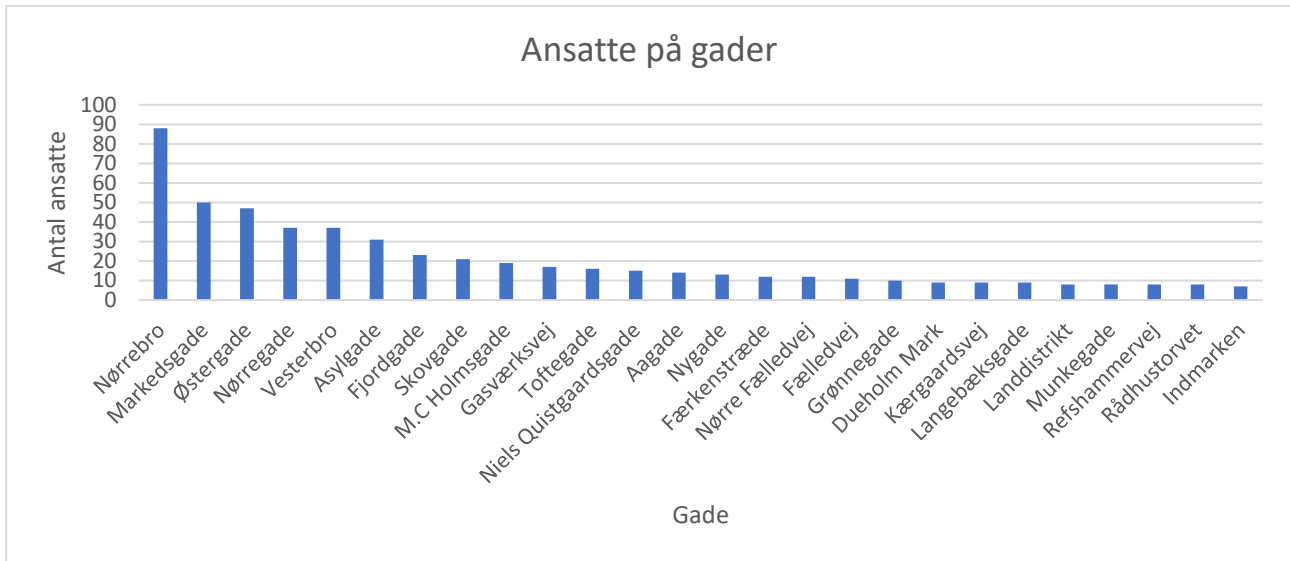

Diagram 5: Akkumuleret fordeling af ansatte på gader.

Jeg har skåret grafen ved Indmarken, som er den eneste 'gade' med 7 noteringer. Det giver et diagram med 26 gade- og marknavne ud af de i alt 59, der forekommer i databasen. De resterende har mindre end 7 noteringer. Diagrammet viser, at de ansatte har været koncentreret omkring Nørrebro, Markedsgade og Østergade – gader nord og øst for fabrikken, som ligger tæt ved fabrikken. Nørregade, Asylgade og M.C Holmsgade ligger også nordøst for jernstøberiet samt flere af de andre mindre noterede gader. Dog er Vesterbro også fint repræsenteret i den helt anden ende af byen sammen med Gasværksvej. Toftegade, Aagade og Grønnegade, der alle ligger centralt i byen, er også repræsenteret. Diagrammet antyder altså, at de ansatte på jernstøberiet har bosat sig i nogle bestemte områder nord og øst for fabrikken, men de er alligevel også spredt ud over flere forskellige dele af byen. I nedenstående diagram ses udvikling gennem perioden for de 18 gader, hvor der boede flest ansatte.

Industrielle bosættelsesmønstre og kulturmiljøer i Nykøbing Mors Jeppe Hauge Bæk

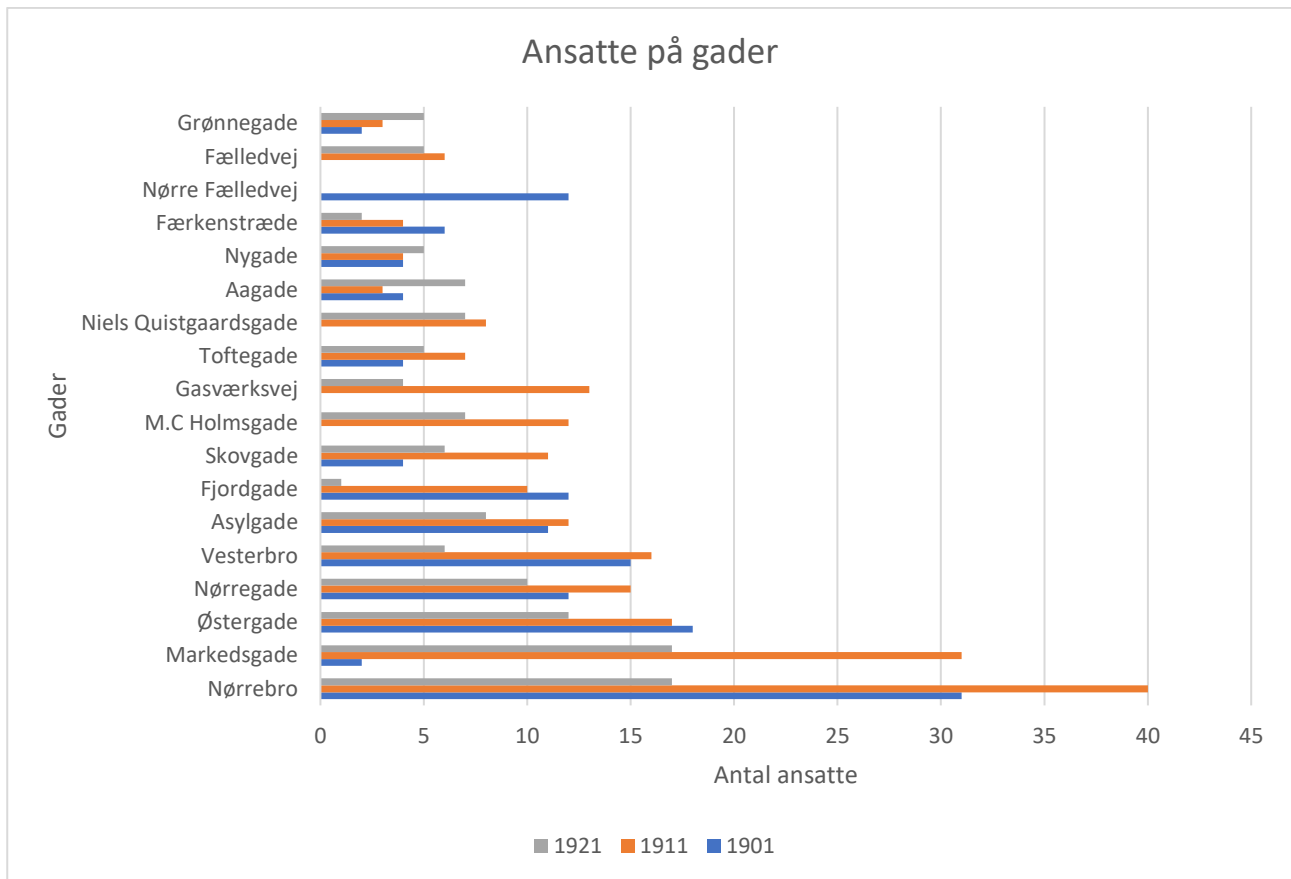

Diagram 6: Fordeling af ansatte på gader, udvikling fra 1901-1921.

I 1901 findes 29 gadenoteringer. Det lave antal gader ift. de to andre år skyldes, at byen i løbet af de 20 år, som undersøgelsen strækker sig over, udviklede sig markant, hvorfor flere nye gader og veje kom til. Nørrebro, Østergade og områder nordøst for fabrikken er dominerende med Vesterbro som det eneste andet større område. Den gamle markedsplads er her adskilt fra Markedsgade. Disse matriklers beliggenhed bliver senere til Markedsgade, Færkenstræde eller Fældedvej. Derfor er disse også underrepræsenteret i diagram 5. Nørre Fældedvej bliver i øvrigt lavet om til Fældedvej mellem 1901 og 1911, hvorfor gaden er delt op i 2 poster på diagrammet. Alligevel er begge havnet i top-18 over antal af ansatte.

I 1911 forekommer der 47 forskellige gader. I 1911 er Nørrebro og det nordøstlige område stadig dominerende, men her er Vesterbros nabo: Gasværksvej, som er ny i 1911, begyndt at fylde mere. Også Toftegade, der ligger parallelt syd for gågaden Algade, er begyndt at fylde mere. Det bliver mere tydeligt, at mange af de ansatte forsamler sig i områderne nord og øst for Morsø Jernstøberi, men samtidig også at det ikke betyder, at alle de ansatte bor der. Flere andre steder i byen huser ansatte.

I 1921 var der 44 forskellige gader noteret. Nørrebro blev indhentet af Markedsgade. Det kan skyldes den store arbejdsløshed, som måske mere eller mindre tilfældigt har ramt de ansatte på Nørrebro hårdere, eller at grundene potentielt var dyrere. En inklusion af de arbejdsløse i dette projekt, eller som en separat undersøgelse, kunne undersøge, om der var nogle stedbundne mekanikker til stede, der skabte relativt større arbejdsløshed nogle steder end andre. Ligeså kunne en inklusion af et økonomisk perspektiv give en bedre forståelse for arbejdsløshedens påvirkning på bosættelse.

Det må dog stadig siges, at der tegner sig et billede af et område nord og øst for fabrikken, der har huset størstedelen af ansatte, mens resten er spredt udover byen. Samtidig er den numeriske forskel og forholdet mellem Nørrebro og de øvrige gader og veje faldet: Forskellen mellem Nørrebro og Østergade var i 1921 kun på 5 ansatte, i 1911 var forskellen 23 ansatte og i 1901 var forskellen på 13. Fordelingen af ansatte i byen er altså fladet mere ud i 1921, når der kigges på gadeniveau. En konkret rammesætning af arbejderkvarterer, eller zoner, og en mere detaljeret forståelse af den generelle bosætning vil ArcGIS Pro kunne hjælpe med.

Husstandssammensætning og bostatus

Familierne var i gennemsnit på 4,6 personer. I 1901 var gennemsnittet 5,3, mens det i 1911 og 1921 var 4,4. Tallene dækker over forskellige konstellationer. Nogle havde svigermor eller plejebørn boende. Disse er talt med som en del af familien. Andre havde bare utrolig mange børn, som Karsten⁹⁵ og Ottine Jensen, som i deres hus på Nørrebro i 1901 havde ikke færre end 10 hjemmeboende børn. Det ældste barn var 17 og i lære som snedker hos snedkermester Jens Jensen. De 7 yngste var alle under 10 år.⁹⁶ Husfader Karsten var smed på Morsø Jernstøberi, så han tjente en god løn til at betale for det hus, de ejede og boede i. Andre husejere valgte at supplere deres indtægter ved at have lejere boende. Lejere er i databasen optalt som husstande. Dvs. at én noteret lejer kan dække over flere mennesker, typisk samlet under en husfader eller husmoder. Nedenstående tabel viser, hvor mange af de ansatte, som ejede deres bolig, der havde lejere boende. Tabellen læses således, at der i 1901 var 45 boligejere, der havde 0 lejere, mens der tilsvarende var 21 boligejere i 1901, der havde 1 lejer og så fremdeles.

⁹⁵ Bilag 1, ID: 1029.

⁹⁶ Folketælling 1901, Købstad, Thisted amt, Nørrebro, fol. 156. <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/billedviser?bsid=20491#20491,1763267>

Industrielle bosættelsesmønstre og kulturmiljøer i Nykøbing Mors
Jeppe Hauge Bæk

År/antal lejere	0	1	2	3	4	5	Hovedtotal
1901	45	21	7	2	0	1	76
1911	85	37	6	3	1	0	132
1921	47	28	10	1	0	0	86
Hovedtotal	177	86	23	6	1	1	294

Tabel 10: Antal lejere hos boligejere, 1901-1921.

Det ses måske lidt overraskende, at det var en minoritet, der havde lejere. Det tyder på, at det ikke var en økonomisk nødvendighed for at kunne få råd til at eje egen bolig på en fabriksløn i Nykøbing M. Af dem, der havde lejere, var det sjældent mere end 1 lejer. I 1901 havde de 76 ejere 45 husstande til leje, hvilket viser, at de ansatte på Morsø Jernstøberi, der var lejere, i høj grad også må have boet andre steder end hos kollegaer, som ejede eget hus. Hovedparten af husene, der blev bygget i denne periode, var små huse med plads til 1 eller 2 familier. Denne udvikling fandt særligt sted på Vesterbro⁹⁷, og Smederækken er også et eksempel herpå. Fra 1906 til 1911 blev der opført 300 nye ejendomme i Nykøbing, mange af denne type, og mange af dem på Nørrebro og dennes sideveje.⁹⁸

Ingen ejere fra socialklasserne ledende og funktionærer havde lejere. Socialklasserne analyseres i næste afsnit af analysen. Det var altså de faglærte og ufaglærte, der havde lejere boende. Over alle tre folketællingsår havde de faglærte 106 lejere, med et gennemsnit på 0,6 lejere. Lidt overraskende er tallene for de ufaglærte faktisk lavere med 48 lejere og et gennemsnit på 0,47. Det kunne betyde, at de faglærte havde sat sig i dyrere og/eller større boliger, eller at de generelt tillod sig større udgifter, og derfor måtte supplere deres indtægter. Det giver i hvert fald ikke et billede af en fattig proletar-klasse, da størstedelen af arbejderne rent faktisk kunne eje deres egen bolig uden at supplere med lejeindtægter, selv hvis man arbejdede som ufaglært. Nedenstående diagram viser fordelingen af bo-status for hvert folketællingsår samt et samlet overblik.

⁹⁷ Jensen (red.), *Morsø kulturmiljøatlas*, s. 18

⁹⁸ Holch Andersen, *Gamle postkort fra Mors*, s. 62

Industrielle bosættelsesmønstre og kulturmiljøer i Nykøbing Mors

Jeppe Hauge Bæk

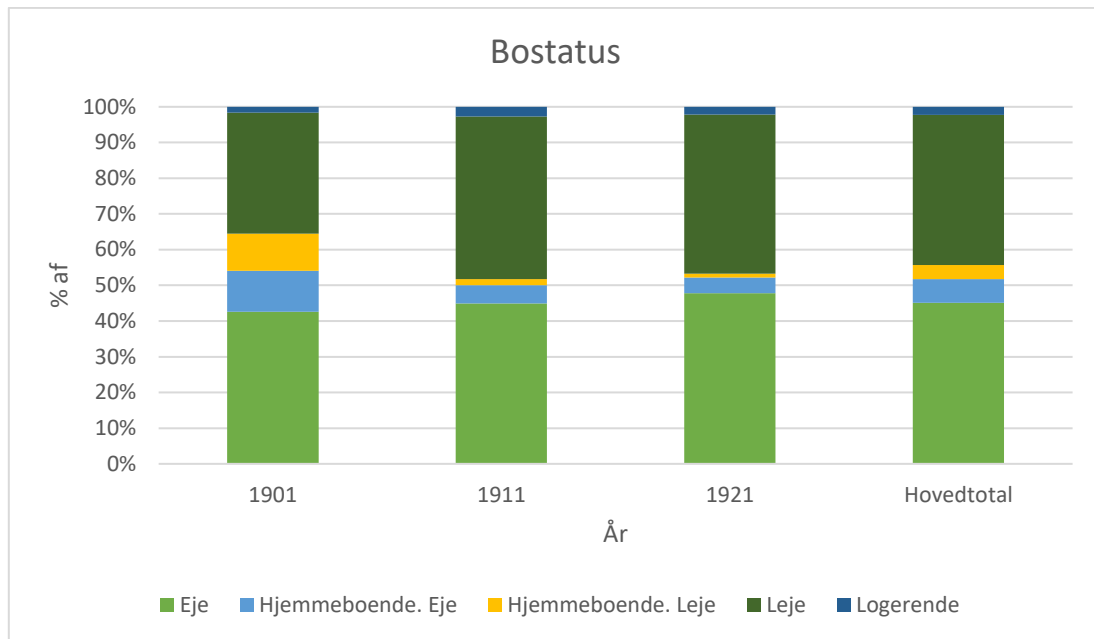

Diagram 7: Bostatus i procent, 1901-1921.

Diagrammet viser en lille procentvis stigning i antallet af ansatte, der bor i eget hus. Det starter dog på et ganske højt niveau. Meget få byer havde så høj en procent af boligejere blandt industriarbejderne. Her er Nykøbing M i særklasse sammen med byer som Nakskov og Middelfart samt flere bornholmske byer. Forklaringen kan ligge i grundpriser, lønindtægt eller i lokale kulturelle og politiske faktorer, hvilket ligger udover dette speciales rækkevidde at besvare.⁹⁹ Samtidig ses det, at det ikke kun var de faglærte, der var ejere, men dog den største andel, modsat Svendborg hvor fordelingen var mere lige. En anden udvikling er formindskelsen af antallet af hjemmeboende. Det afspejler sig i arbejdsstyrkens gennemsnitsalder, der, som tidligere nævnt, stiger gennem de tre folketællingsår. Det sætter yderligere streg under 1890'erne og 1900'erne som den store tilflytnings- og vækstperiode, hvor mange unge er kommet til, mens det

Tabel 11: Fag- og ufaglærte ansattes bostatus, 1901-1921.

i slutningen af perioden kommer færre unge, hvorfor aldersgennemsnittet stiger. Det er samtidig med til at forklare stigning i procentdelen af ejere, da flere havde haft mulighed for at spare sammen til at stige i graderne og købe egen bolig. En interessant tilføjelse ville være at

Fag- og ufaglærtes bostatus	1901	1911	1921	Hovedtotal
Eje	75	126	81	282
Faglært	48	73	57	178
Ufaglært	27	53	24	104
Leje	61	129	76	266
Faglært	29	65	41	135
Ufaglært	32	64	35	131
Hovedtotal	136	255	157	548

⁹⁹ Peter Dragsbo, "Forstaden – Et kulturmiljøes historie", i *Den moderne by*, red. Søren Bitsch Christensen (Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2006), s. 291

inkludere ejere af matrikler, for at undersøge hvorvidt lejemarkedet var præget af storkapitalister med adskillige lejeboliger, eller om markedet i højere grad var præget af små udlejere, og om disse i så fald havde en relation til Morsø Jernstøberi.

I databasen er det også noteret, hvor mange tyende og logerende der har været i de forskellige husstande. Der er gennem alle 3 folketællingsår kun 15 noteringer af arbejdere, der bor som logerende, hvorfor denne ikke er synderligt relevant at beskæftige sig med. Her er tale om 7 ufaglærte, 5 faglærte og 3 funktionærer. Der var dog flere arbejdere, der havde logerende boende. Ejerne havde i alt 35 gennem alle folketællingsårene, mens lejerne havde 25 logerende. Det var de ufaglærte (28 logerende) og faglærte (29 logerende), der stod for logi, mens funktionærer og ledende husede hhv. 1 og 2 af de i alt 60 logerende. Det var altså ikke normalt at bo som logerende, når man arbejdede på Morsø Jernstøberi, og samtidig var der heller ikke mange, der havde nogen logerende.

Antallet af tyende var lavt. Kun 37 gange blev der noteret en husstand med tyende gennem alle tre folketællingsår, hvilket gav i alt 49 tyende. De ufaglærte står for 6 af de 49 tyende, mens funktionærer og ukendte står for 1 hver. De faglærte står for 21, mens de ledende står for 20. Sat i relation til, hvor mange forekomster der er, af de forskellige socialklasser, er det tydeligt, at tyende er for de ledende. Der er ikke nævneværdig forskel i forekomsten af tyende, delt op efter om arbejderen er ejer eller lejer. Men det er ikke just overraskende, at det var de mest velhavende, der havde råd til at have tyende.

Stillinger og social klasse

Gennem de 3 folketællingsår optræder der 76 forskellige stillingsbetegnelser. Flere er dem er kombinationer, enten af forskellige stillingsbetegnelser i relation til Morsø Jernstøberi eller 2 ikke-relaterede ting. F.eks. ser vi Christian Marinus Sørensen i 1911¹⁰⁰, der er arbejdsmand og musiker, eller Christen Bach¹⁰¹ fra samme år, som er former og fiskehandler. Begge bor sjovt nok på Fjordgade. De hyppigst forekomne stillingsbetegnelser er arbejdsmand, former og smed, hvilket kan ses på nedenstående tabel.

¹⁰⁰ Bilag 1, ID: 1006

¹⁰¹ Ibid., ID: 2075

Industrielle bosættelsesmønstre og kulturmiljøer i Nykøbing Mors

Jeppe Hauge Bæk

Tabel 12: Antal stillingsbetegnelser for ansatte, 1901-1921

Stilling	1901	1911	1921	Hovedtotal
Arbejdsmand	47	102	58	207
Former	54	71	36	161
Smed	18	36	25	79
Formerlærling	19	4	1	24
Maskinformere	0	10	7	17
Snedker	2	5	6	13
Jerndrejer	4	7	1	12
Maskinarbejder	3	8	1	12
?	0	4	3	7
Smedelærling	4	1	2	7
Bogholder	1	2	3	6
Ciselør	1	3	2	6
Kontorist	1	3	2	6
Støbemester	1	2	3	6

Tabel 13: Fordeling af ansatte på socialklasse, 1901-1921

Tabel 12 viser alle de stillingsbetegnelser, der optræder 6 eller flere gange. Udviklingen i mængden af maskinformere, fra 0 i 1901 til 10 i 1911 er et tegn på den teknologiske udvikling, der skete på fabrikken i denne periode. Det var denne teknologiske fremgang, der var med til at drive udviklingen af fabrikken, og derved Nykøbing M som by, selvfølgelig i samspil med de generelle økonomiske konjunkturer i samfundet samt bosættelsestendenserne i Jylland. Tabel 13 deler arbejderne op i social klasse ud fra deres stillingsbetegnelser.

Der var flest faglærte på fabrikken, på trods af at den ufaglærte arbejdsmand var den hyppigst forekommende stillingsbetegnelse. For at få en bedre fornemmelse af, om der sker en forholdsmæssig udviklingen i sammensætningen af socialklasser, kan den procentvise opdeling af arbejderne ses i tabel 14. Her ses det, at forholdet mellem de sociale klasser var stabilt gennem perioden og kun svingede med få procentpoint. Den største forskel er i

Social-klasse	1901	1911	1921	Hoved-total
?	0	4	3	7
Faglært	94	152	100	346
Funktionær	3	6	6	15
Ledende	3	4	4	11
Ufaglært	83	128	69	280
Hovedtotal	183	294	182	659

Tabel 14: Fordeling af ansatte på socialklasse i procent, 1901-1921.

Social-klasse i %	1901	1911	1921	Hoved-total
?	0%	1%	2%	1%
Faglært	51%	52%	55%	53%
Funktionær	2%	2%	3%	2%
Ledende	2%	1%	2%	2%
Ufaglært	45%	44%	38%	42%
Hovedtotal	183	294	182	659

1921, hvor 1. verdenskrig og den økonomiske krise har forårsaget stor arbejdsløshed. Det lader til at være gået lidt hårdere ud over de ufaglærte. Numerisk er forskellen mellem nedgangen i antal ufaglærte og faglærte kun på 7, hvor der er 52 færre faglærte i 1921 ift. 1911, mens det samme tal for de ufaglærte er på 59. En anden pointe er underrepræsentationen af funktionærer. Det skyldes sandsynligvis, at der ikke er registreret nogen kvinder i kontorstillinger, hvilket vi ved, der har været. Denne underrepræsentation skaber ikke kun en skævvridning af opdelingen af sociale klasser, men selvfølgelig også af køn. Hermed ikke sagt, at kvinderne på kontoret, har tjent det samme som mændene i funktionær-socialklassen. De manglende bydrengene gør også forholdet mellem socialklasserne mere jævnt, end det var i virkeligheden, da disse selvfølgelig ikke var faglærte. Omvendt er en bydreng og en arbejdsmand svære at sammenligne på mange af undersøgelsens andre parametre, men de kunne give et indblik i, hvor mange familier der havde deres børn til at tjene lidt ekstra til huslejen hos fabrikken. Det ville også være interessant at vide, om disse bydrengene senere blev ansat på fabrikken. Nedenstående tabel viser i hvor høj grad de forskellige socialklasser var lokale.

Tabel 15: Procentdel af ansatte morsingboere fordelt på socialklasse, 1901-1921.

Socialklasser fra Mors i %	1901	1911	1921	Hovedtotal
Ufaglært	70%	58%	64%	63%
Faglært	68%	58%	61%	62%
Funktionær	33%	0%	17%	13%
Ledende	33%	25%	25%	27%
?	0%	75%	0%	43%
Hovedtotal	68%	56%	59%	60%

Tabellen er baseret både på fødested, og inkluderer både Nykøbing M og alle de små byer på øen. Det ses tydeligt, at de faglærte og særligt de ufaglærte i høj grad var lokale. Hele 70% af de ufaglærte i 1901 var lokale. De få ledende og funktionærer kom i højere grad 'udefra' – her er den numeriske værdi dog så lille, at det ikke er særlig interessant. Inkluderer man Thisted- og Viborg amt ville procenterne stige op i 90'erne, og understrege at den enorme tilflytning der skete, da fabrikken træk en masse ny arbejdskraft til sig, ikke var defineret af tilflytterstrømme fra hele landet. Det var undtagelsen frem for reglen.

Sammenfatning af databasens resultater

Morsø Jernstøberis arbejdsstyrke kom i høj grad fra Nykøbing M og de andre småbyer på øen. Det var i høj grad faglærte arbejdere, særligt formere, men der var også rigtig mange ufaglærte, som typisk var arbejdsmænd. Mange af de lokale tilflyttere fra øen var ufaglærte, hvilket viser vandringen fra landbrugserhverv i landdistrikterne til den urbane industri, men mange indtrådte også som faglærte arbejdere. Tilflytningen skete særligt i 1890'erne og 1900'erne, hvor der også var den største byggeaktivitet i byen samtidig med den økonomiske optur, der både lokalt og regionalt gjorde sig gældende. Tilflytterne var typisk i deres 20'ere og kom enten fra oplandet i Mors, eller for et mindre antal som en del af deres etape-vandring. Den store tilgang af unge kunne dog ikke forhindre en stigning i gennemsnitsalderen blandt de ansatte. Mange bosatte sig nord og øst for fabrikken, og som hovedregel i en bolig, der var selvejet. Økonomien var generelt god for de ansatte, hvilket afspejles i den lave mængde lejere, samt den høje mængde boligejere indenfor alle socialklasser.

Dermed bevæger undersøgelsens fokus sig over på den spatiale analyse af bosættelsesmønstrene. Databasens potentiale er ikke udtømt, men den første del af analysen giver en god forståelsesramme til at tale om Morsø Jernstøberis ansatte som en samlet gruppe. Det fungerer som et spejl for sammensætningen af de zoner, som vil blive udpeget og analyseret i anden del af analysen. Når folketællingens data forstås spatiale, fremkommer der nemlig nogle helt nye forståelser af byen. GIS-kortet peger på 4 forskellige zoner, som defineres af deres koncentration omkring hovedvejene.

Byens udvikling i zoner

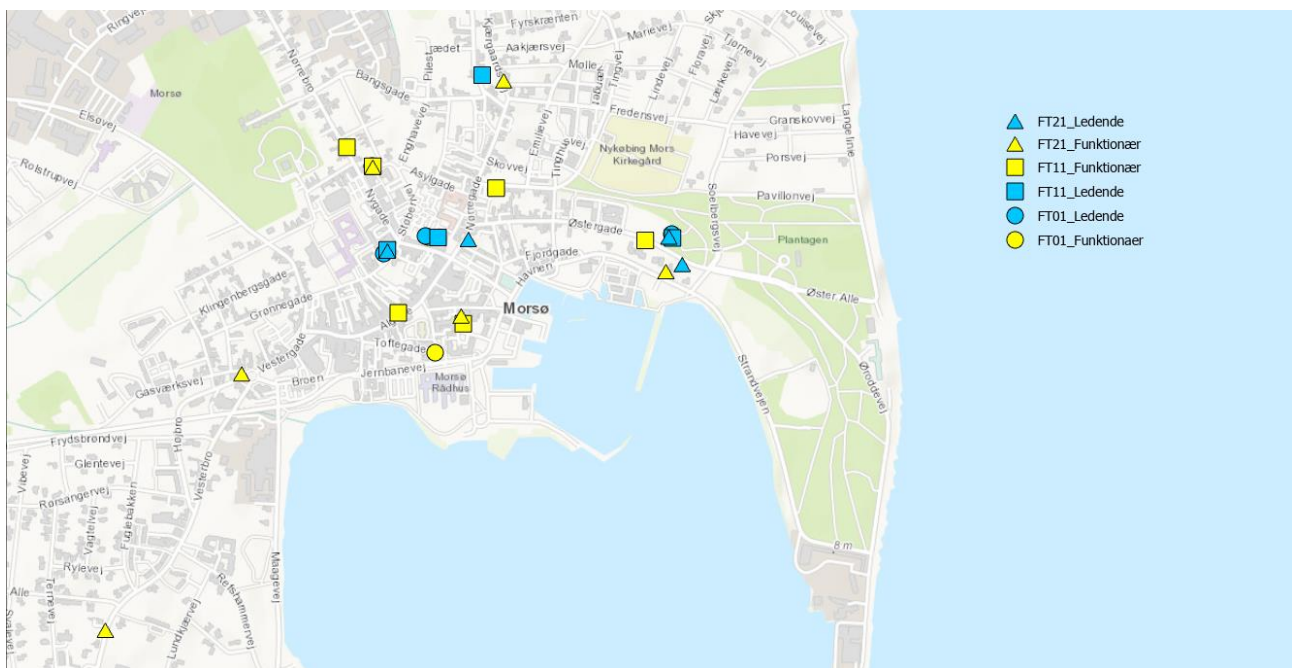
Ser vi på det samlede GIS-kort¹⁰², springer nogle tydelige tendenser i øjnene. Der eksisterede en central zone, hvor meget få af de ansatte boede, men hvor der til gengæld fandtes en leder, værktøjsfører Laurits Møller, på Grønnegade samt ledere og funktionærer på Rådhusstræde. Kun ganske få fag- og ufaglærte boede i byens centrale zone. Ned mod havnen boede en lille samling af fag- og ufaglærte samt flere funktionærer. Byens

Arkivbillede 3: Her ses direktør Knud Ejnar Messerschmidt flotte villa beliggende i Østergades nye velhaverkvarter.

¹⁰² Se bilag 3

placering ved en havn gør netop, at zonebegrebet ikke er lige så anvendeligt her, hvor områdets lokale særpræg får det udtryk, at den centrale zone og zone 2 og 3 blandes sammen. Nedenstående skærmbillede viser alle funktionærer og ledende gennem alle tre folketællingsår. Her ses det, at der boede ledende og funktionærer andre steder end den centrale zone, f.eks. direktøren Knud Ejnar Messerschmidt, som boede i sin villa i den allerøstligste del af Østergade. Der er altså tendens til, at disse to grupper, der må have haft en høj indkomst og sandsynligvis en anden kulturel identitet end arbejderne på gulvet, søgte mod den centrale del af byen eller flyttede ud på større ejendomme væk fra byens larm, altså zone 4. Funktionærerne blandede sig dog lidt mere med de fag- og ufaglærte. Én enkelt ledende træder ud for denne sammenhæng, nemlig Niels Christian Nielsen¹⁰³, den nordligste blå firkant. Han står anført som støberiformand. Præcis hvad den titel indebærer er usikkert. Det kan være en form for værkfører, eller måske svarende til en mesterstilling. Niels skulle derfor potentielt være grøn. Hvis hans rigtige farve er blå, er han undtagelsen, der bekræfter reglen.

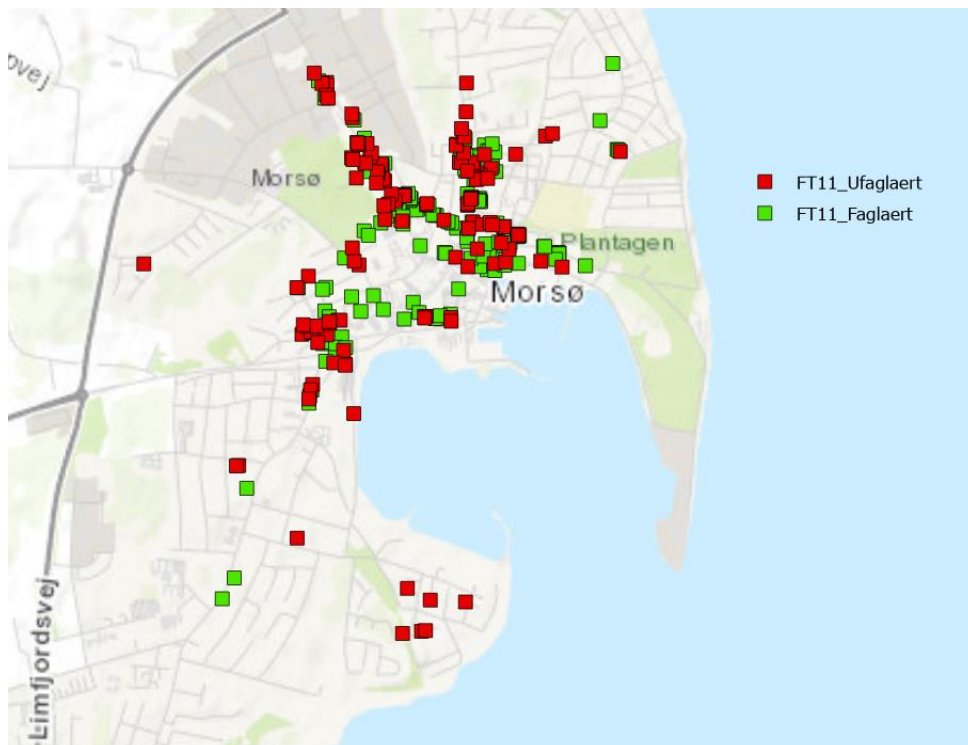
Skærmbillede 2: Rumlig fordeling af funktionærer og ledende, 1901-1921.

De ufaglærte og faglærte skulle ifølge den koncentriske zoneteori bo sig i hhv. zone 2 og zone 3, hhv. den forfaldne arbejderzone og den bedre og nyere arbejderzone. GIS-kortet viser dog, at de ufaglærte og de faglærte i høj grad bor op og ned ad hinanden og er ikke skilt ad i forskellige zoner. Der er dog en lille forskel i, at der var lidt flere ufaglærte udenfor byen, og lidt flere af de faglærte boede tættere på centrum end de ufaglærte. Det viser for det første, at den teoretiske zoneopdeling ikke er relevant

¹⁰³ Bilag 1, ID: 1018

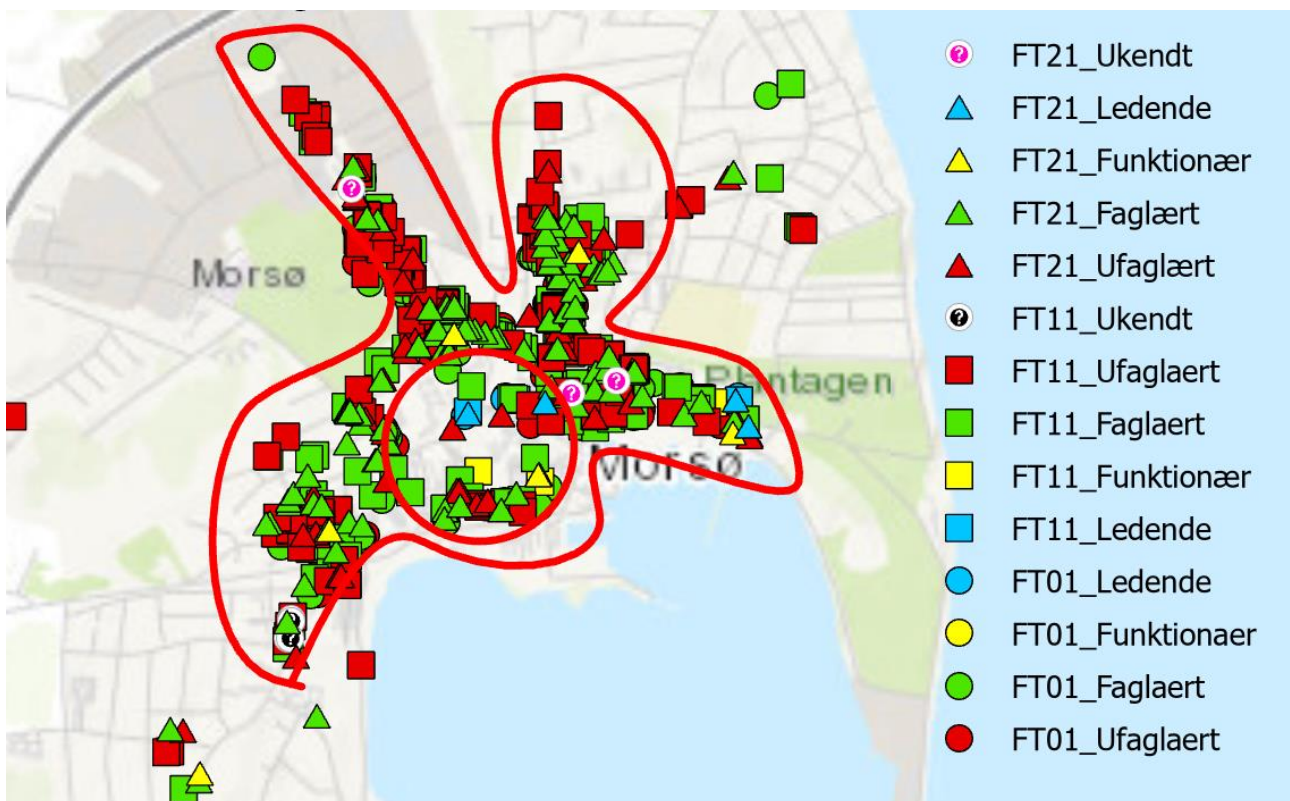
ift. opdelingen indenfor de fag- og ufaglærte arbejderklasser, men at byen rundt om centrum var én stor arbejderzone. Denne sammenblanding af zoner kan skyldes mange ting, som f.eks. lav økonomisk ulighed, lave forskelle i grundpriser eller et kulturelt samvær mellem de to socialklasser. En stor del af forklaringen ligger også i de fysiske begrænsninger. Nykøbing M fik som vist tidligere et kæmpe indtryk af industriarbejdere i denne periode, så den helt lavpraktiske forklaring kan også være, at det handlede om at bo der, hvor der var plads. Nykøbing M er og var en relativt lille by, så de geografiske begrænsninger har selvfølgelig haft en betydning. Det har dog ikke bevirket, at der opstod en større pendlerzone, som den koncentriske zoneteori foreskriver. Bosættelsesmønstret viser, at den sociale segregering ikke har været udtalt mellem arbejderklasserne. Det er mest forskellen mellem de ledende og alle de andre, der bærer præg af en vis social segregering, da funktionærerne både boede i den centrale zone, men også blandt de faglærte og ufaglærte.

Nedenstående skærmbillede viser fordelingen af ufaglærte og faglærte i 1911, hvor ovenstående tendenser ses. 1911 må ses som det mest repræsentative år til at beskrive Nykøbing M's generelle udvikling under den store industrielle vækstperiode, da der her indgår flest personer. Flere af disse forsvinder fra databasen i 1921 grundet arbejdsløshed, men derfor flyttede de ikke nødvendigvis bolig og nok heller ikke socialklasse. De var dog ophørt med at have tilhørsforhold til Morsø Jernstøberi.

Skærmbillede 3: Rumlig fordeling af fag- og ufaglærte, 1911.

Ovenstående skærmbillede afspejler den samme byudviklingstendens som det samlede GIS-kort med alle features.¹⁰⁴ De fag- og ufaglærtes bosættelsesmønster er det mest interessante aspekt af byudviklingen i kraft af deres store antal. Den centrale zone var kun i ganske få tilfælde beboet af fag- eller ufaglærte. Det svarer til Odenses udvikling.¹⁰⁵ Dog boede der i Nykøbing M nogle stykker i blandingssonen nede ved havnen. De fag- og ufaglærte var dog ikke placeret i en cirkel rundt om centrum, men derimod langs hovedvejene. De boede i mange forskellige kvarterer ligesom i Odense.¹⁰⁶ Den centrale zone er herunder tegnet ind som en cirkel, hvorefter næste zone er tegnet ind som en uskøn stjerne. Features udenfor stjernen ligger i dét, der dengang var markjorder.

Zonerne er altså strakt ud langs hovedvejene fra Markedsgade i nordøst, til Nørrebro i nordvest, som er de to tættest befolkede områder. Derudover er der koncentrationer ved Østergade i øst og Vesterbro i vest. Vesterbro-området har klart den største afstand til fabrikken, hvor de tre øvrige zoner mødes ved fabrikken. Mellem Østergade, Markedsgade og Nørrebro var der ikke nogen stor sammenhæng. De var alle tre adskilt af markgrunde og vandløb på dette tidspunkt og mødtes kun ved deres mest centrale områder omkring fabrikken. De tre områder kan altså ikke opfattes som én nordøst sektor,

¹⁰⁴ Bilag 1

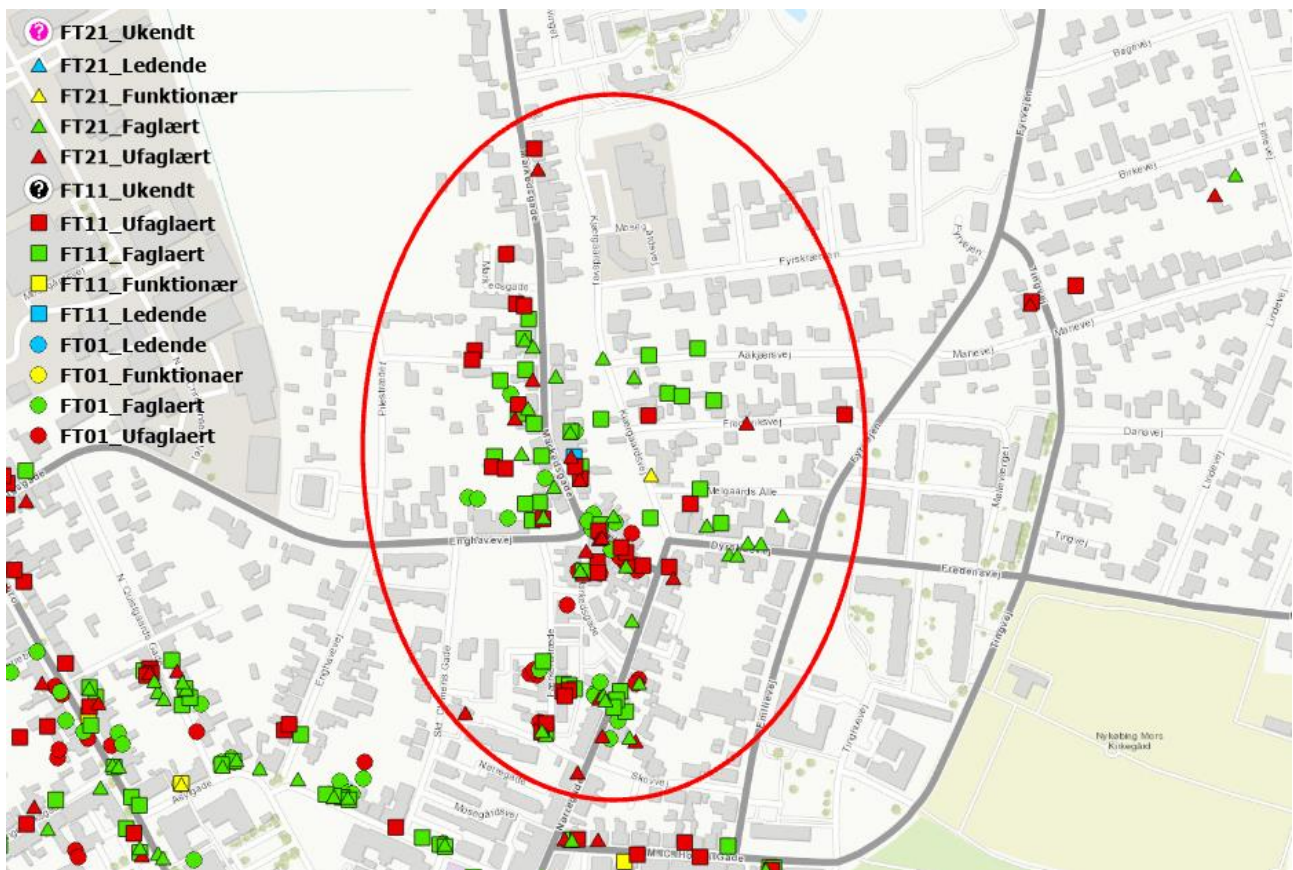
¹⁰⁵ Johansen et al., *Fabrik og bolig*, s. 142-143

¹⁰⁶ Ibid., s. 140-141

som databasen ellers gav forhåbninger om. Byens udvikling set i lyset af Morsø Jernstøberis ansatte har altså ikke fulgt sektorteorien, men derimod akseteorien hvor zonerne trækkes ud langs hovedvejene, og skaber en form som her kan kaldes en 4-takket stjerne. For at forstå udviklingen bedre, vil de fire zoner blive analyseret individuelt. Til slut vil zonernes sammenlignes, for at definere forskellige zones of belonging. Af hensyn til læseoplevelsen vil mængden af tabeller og diagrammer reduceres og flyttes til bilag. I bilag 2 findes tabeller og diagrammer, der ligger i kronologisk sammenhæng med deres benyttelse i teksten. I bilag 4 findes databasen opdelt i de fire zoner.

Markedszonen

Denne zone forekommer i nordøst langs hovedvejen Markedsgade, der, som navnet antyder, var hjemsted for den gamle markedsplads. Følgende skærmbillede viser sammensætningen af zonen, der findes indenfor den røde cirkel. I zonen var selve Markedsgade den klart mest beboede.

Skærmbillede 4: Indramning af Markedszonen.

Området var slet ikke så udbygget og struktureret planlagt den gang, som det er nu. Ser man på matrikelkortene, bar området præg af, at det var en blandingszone mellem markjorder og bygrunde, der

var under udvikling. Særligt Markedsgade var præget af en hurtig udvikling, med mange mindre grunde og et rodet matrikel-system. Vi var i det alleryderste af byen på dette tidspunkt, hvor der øst for Markedsgade blev anlagt et nyt og mere struktureret boligkvarter. Syd for Markedsgade finder vi Nørregade, Fælledvej og Færkenstræde, som også var mere struktureret i sit udtryk. De havde været en del af byjorderne længere tid. Nørregade var tættest på centrum og løb ned forbi fabrikkens grund. På trods af dette var gaden i 1915 endnu ikke brolagt.¹⁰⁷ Nørregade nævnes også i Kulturmiljøatlas, men her for sin rolle indenfor Nykøbing Mors handelshuse og værksteder fra 1750-1845.¹⁰⁸ Markedsgade nævnes også for sit bebyggelsesmønstre, der kendetegner ”det varierede gaderum”¹⁰⁹, dog først fra 1920’erne. En stikprøve i BBR-registret viser dog, at flere af husene på Markedsgade er bygget tidligere end det.

Gennem alle tre folketællingsår findes 139 poster og 116 unikke ID’er. Zonen dækker over 12 forskellige gade- og område-navne, hvilket viser GIS-analysens fordel fremfor en rent databasebaseret analyse. Den rumlige analyse og fremstilling af bosættelsesmønstrene giver et helt andet billede af virkeligheden, som sjældent er skarpt opdelt af gadeskel. Gennemsnitsalderen i zonen var 35,6 år over gennem hele perioden, og den svinger kun med 1 år mellem folketællingsårene. I nedenstående tabel ses det, at antallet af beboere næsten blev fordoblet fra 1901 til 1911. Arbejdsløsheden ramte tydeligvis zonen, da mængden af arbejdere faldt, til at være tættere på 1901-niveau end 1911-niveau.

Arkivbillede 4: Markedsgade 17. Her boede snedker Ole Chr. Sørensen, som findes i databasen under ID: 1022. Billede ca. 1925.

Tabel 16: Gengangerfrekvens for Markedszonen, 1901-1921.

Gengangerfrekvens over årene	Beboere	Trippel-gængere	Trippel-gængere i %	Dobbelt-gængere	Dobbelt-gængere i %	Gengangere i %
1901	35	5	14%	4	11%	26%
1911	61	5	8%	12	20%	28%
1921	43	5	12%	10	23%	35%
I alt	139	15	11%	26	19%	29%

¹⁰⁷ Holch Andersen, *Gamle postkort fra Mors*, s. 63

¹⁰⁸ Jensen (red.), *Morsø kulturmiljøatlas*, s. 58

¹⁰⁹ Ibid., s. 13

I ovenstående tabel udregnes, hvor stor en del af zonens beboere, der er gengangere og dermed også andelen af nye beboere hvert år og over hele perioden. Mængden af trippelgængere er naturligvis konstant gennem perioden, men mængden af dobbeltgængere stiger. Andelen af gengangere er højst i 1921, hvilket delvist skyldes den lavere tilflytning i 1910'erne. Gengangerne er spredt over forskellige veje. Der er 5 personer, der bor i zonen gennem alle tre folketællingsår, og 13 der bor der i to. Ikke én af trippelgængerne har den samme stilling som de andre, der er dog en overvægt af faglærte. Overvægten af faglærte gør sig også gældende for dobbeltgængerne, hvilket i nogle tilfælde skyldes en overgang fra ufaglært til faglært, dog kun i ét tilfælde grundet et afsluttet lærlingeforhold.¹¹⁰ Hvorvidt procenterne og de numeriske værdier er høje eller lave, kan bedst forstås ved at sammenligne med de øvrige zoner.

Der optræder 28 forskellige stillingsbetegnelser, hvoraf flere af dem er kombinationer. De fleste var enten arbejdsmænd eller formere, men der var også en håndfuld smede i hvert folketællingsår. Zonen var den, hvor færrest havde lejere, også selvom bostatusforholdet¹¹¹ mellem ejere og lejere svarer til de andre zoner, udover Østergade der havde mange lejere. Den lave mængde lejere må skyldes, at der enten ikke var økonomisk behov for lejere, eller at husene ikke kunne rumme flere familier. Mange af matriklerne var i første halvdel af perioden ganske små, hvorfor det er sandsynligt, at der var tale om 1-families huse.¹¹² Markedszonens arbejdere havde i gennemsnit ½-1 barn mere end i de andre zoner.

Arkivbillede 5: Fælledvej, ca. 1906. En central vej i Markedszonen. Læg mærke til den ikkeeksisterende brolægning.

Tilflytningen til Markedszonen var højest i 1909 med hele 7 tilflyttere. Slut 1900'erne og slut 1890'erne var de største tilflytningsår.¹¹³ Gennemsnitsalderen ved tilflytning var 26 år. 25% af beboerne var indfødte Nykøbingensere, der umiddelbart altid havde boet i byen.¹¹⁴ Forholdet mellem ufaglærte og faglært er stabilt gennem 1901 og 1911 med en lille overvægt af faglærte. I 1921 er forskellen

¹¹⁰ Bilag 1, ID: 2008

¹¹¹ Bilag 2, Tabel 5 og 6

¹¹² Matrikelkort: Nykøbing M Markjorder (2005452), Original 2 Ø-kort: 1897-1913, plan ikke angivet. Hentet fra: <https://hkpn.gst.dk/>

¹¹³ Bilag 2, Diagram 1

¹¹⁴ Ibid., Tabel 9 og 10

dog større med 60% faglærte og kun 37% ufaglærte.¹¹⁵ Faldet skyldes, at der i Markedszonen var en stor mængde hjemmeboende. I 1901 udgjorde de 28% af alle beboerne, dvs. 17 personer, hvoraf 59% af disse var ufaglærte. 4 af disse er dobbeltgængere, hvoraf 3 af dem var faglærte. Den sidste var formerlærling. De der blev boende i zonen, var eller blev altså i høj grad faglærte. Det ses også, hvis man tager procenten af faglærte dobbelt- og trippelgængere: 68%.

Størstedelen af arbejdere og ægtefæller kom fra Nykøbing M eller Mors både som fødested og sidste bopæl. Hele 44 poster har Nykøbing M som fødested.¹¹⁶ 2 af trippelgængerne kom fra hhv. Sevel¹¹⁷ og Svendborg¹¹⁸. De hhv. 5 og 4 fra Aarhus og København var ikke gengangere og har altså haft et mere løst tilhørsforhold til stedet. De var dog alle faglærte udover en enkelte hjemmeboende søn. Det er dog ikke en gennemgående tendens, at alle de faglærte er tilflyttere ude-

Arkivbillede 6: Genskabelse af et sort-hvid billede af Markedsgade 5. Farvelagt ca. 1938.

fra, faktisk tværtimod. Det var særligt de familier, hvor husfaderen var faglært og fra Mors, som blev på samme adresse eller bare generelt i Markedszonen gennem længere tid. En anden interessant tendens er, at denne zone har flest gengangere, som i ét år var hjemmeboende, og er den eneste zone udover Vesterbro, hvor en lærling optræder som genganger. Markedszonen havde i øvrigt 6 lærlinge. Gengangerne blandt lærlinge og hjemmeboende tyder på, at tilknytningen har været stor – enten til området i sig selv, eller som en stærk forbindelse mellem område og fabrik. Den sociale sammensætning i området var også relativt stabil, men udviklede sig i en positiv retning.

Kulturmiljø-zonen: Morsø Jernstøberi og Nørrebro

Området, der er markeret på nedenstående skærmbillede, svarer til det udpegede kulturmiljø fra kulturmiljøatlasen. Det springer hurtigt i øjnene, at området er mere udstrakt end Markedszonen, mens der er et stort beboelsesmæssigt hul i den sydlige del af zonen. Hullet svarer til Morsø Jernstøberis daværende udstrækning. Støberivej, som ses på kortet, fandtes ikke dengang, da det område var en del

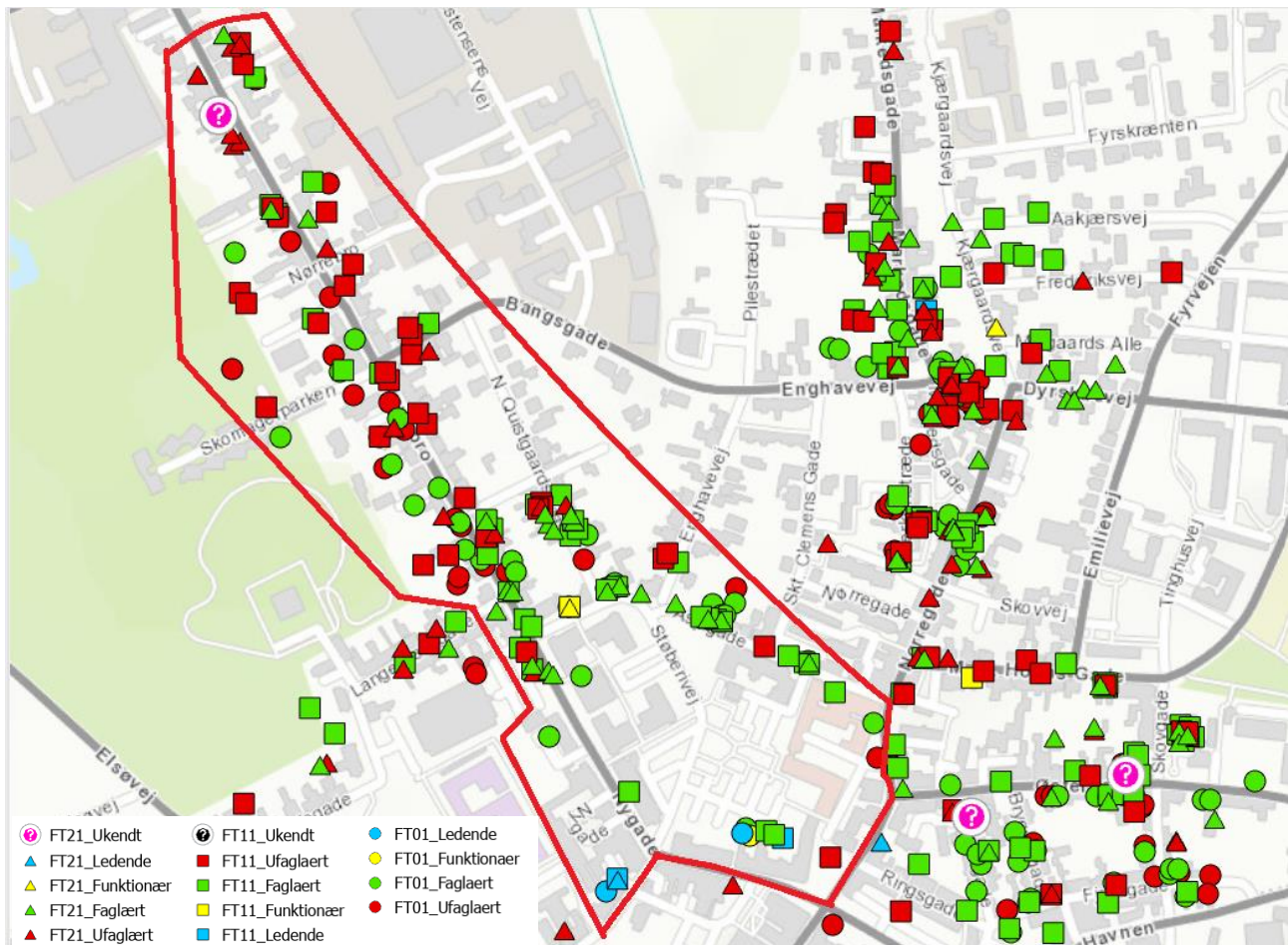
¹¹⁵ Ibid., Tabel 7 og 8

¹¹⁶ Ibid., Tabel 9, 10, 11 og 12

¹¹⁷ Bilag 1 og 4, ID: 1018

¹¹⁸ Ibid., ID: 1021

af fabrikken. De to svagt røde bygninger nederst i zonen er de gamle fabriksbygninger, der er bevaret, og som i dag huser Støberimuseet, Erhvervsrådet, Jobcenteret og Morsø Folkebibliotek. Resten af det tidligere fabriksområde er parkeringsplads, et socialt bosted og et plejehjem. Zonen kaldes Kulturmiljø-zonen.

Skærmklip 5: Indramning af Kulturmiljø-zonen.

Gennem alle tre folketællingsår findes 121 unikke ID'er fordelt på 160 poster. 10 forskellige gadenavne optræder i zonen, hvoraf 2 af disse nævnes i teksten om kulturmiljøet.¹¹⁹ Gennemsnitsalderen i zonen afspejler den generelle udvikling for alle de ansatte. Den stiger fra 34,7 i 1901 til 36,7 i 1911 for at ende på 42,8 i 1921. Det skyldes blandt andet, at der efter 1901 næsten ikke var nogen hjemmeboende ansatte i zonen.¹²⁰ Samtidig havde zonen en større procentdel af gengangere, der naturligt trak alderen op. Mængden og procentdelen af disse kan ses i nedenstående tabel. I tabellen ses det

¹¹⁹ Jensen (red.), *Morsø kulturmiljøatlas*, s. 57

¹²⁰ Bilag 2, Tabel 13 og 14

tilsvarende, at zonen voksede, men ikke ligeså voldsomt som Markedszonen. Til gengæld faldt den under 1901-niveau i 1921.

Tabel 17: Gengangerfrekvens for Kulturmiljø-zonen, 1901-1921.

Gengangerfrekvens over årene	Beboere	Trippelgængere	Trippelgængere i %	Dobbeltgængere	Dobbeltgængere i %	Gengangere i %
1901	50	10	20%	8	16%	36%
1911	70	10	14%	19	27%	41%
1921	40	10	25%	11	28%	53%
I alt	160	30	19%	38	24%	43%

Det store fald gør sig særligt gældende på Nørrebro, der går fra 40 ansatte i 1911 til blot 17 ansatte fra Morsø Jernstøberi i 1921. Asylgade, som ligger klinet op ad fabriksgrundens nordøstlige side, er derimod relativt stabil med hhv. 11, 12 og 8 beboere gennem perioden.¹²¹ De to gader, der begge er centrale i forståelsen af Morsø Jernstøberis arbejderkvarterer, forekommer altså væsentligt forskellige.

Det ses også i gengangerne. Asylgade står for 5 af trippelgængerne, altså halvdelen af hele

Arkivbillede 7: Else Marie og pakhusforvalter Mads Farsinsen Leths (ID: 1004) sølvbryllup fejres i 1911. Deres hjem i Asylgade 36 blev pyntet med manér.

zonen, hvoraf 4 er faglærte (blandt andet en støbemester) og den sidste er funktionær. 2 trippelgængere er fra Nørrebro, hvor den ene er faglært smed og den anden er ufaglært arbejdsmand. Værkfører Laurits Møller¹²² i Grønnegade er også med, selvom han reelt bor i den centrale koncentriske zone. Former Jakob Gimling Sørensen¹²³ repræsenterer Nygade, der ligger lige på grænsen til den centrale koncentriske zone. Den sidste trippelgænger er den ufaglærte arbejdsmand Chresten Søndergaard¹²⁴, der flytter fra Asylgade til Nørrebro. En anden stor forskel er, at der ud af de 20 unikke ID'er på Asylgade kun forekommer 2 ufaglærte gennem hele perioden. Forekomsten af ufaglærte er da også

¹²¹ Bilag 4, Kulturmiljøzonen

¹²² Bilag 1 og 4, Kulturmiljøzonen, ID: 1010

¹²³ Ibid., ID: 1028

¹²⁴ Ibid., ID: 1032

større på Nørrebro, med hhv. 47 ufaglærte poster og 33 faglærte poster fordelt på 68 unikke ID'er.¹²⁵ Asylgade og Nørrebro er altså to vidt forskellige zoner, hvor Asylgade er kendetegnet ved en stabilitet i størrelse og socialgeografisk sammensætning, mens Nørrebro er mere socialgeografisk divers og svingende.

Ser man på, hvornår arbejderne tilflyttede zonen, følger det den generelle tendens for Nykøbing M. Her er der dog igen en stor forskel mellem Nørrebro og Asylgade, hvor beboerne på Asylgade var tilflyttet før 1890'erne, mens størstedelen på Nørrebro var tilflyttet efter.¹²⁶ Den gennemsnitlige alder ved tilflytning er identisk ved begge gader på 25 år, og altså nærmest identisk med Markedszonen. 18% var Nykøbingensere, der tilsyneladende aldrig havde forladt byen. Tilflytningsmønstret understreger blot opfattelsen af det stabile Asylgade og det mere åbne Nørrebro. På Asylgade var næsten alle beboerne født på Mors, ligeså var deres ægtefælle. 26 af de unikke ID'er på Nørrebro var ikke født morsingboere.¹²⁷ Disse var næsten lige så ofte faglærte som ufaglærte, men de ufaglærte optræder færre gange som gengangere. For beboerne, der var født morsingboere, var hele 41 ud af 68 unikke ID'er ufaglærte mod kun 11 faglærte. De faglærte og ufaglærte morsingboer optræder lige ofte som gengangere. Én enkelt faglært skifter i perioden til at være ukendt, hvilket forklarer den lille skævhed i tallene. Der forekommer ingen gengangere blandt de 10 hjemmeboende eller de 6 lærlinge – disse er flyttet til andre zoner eller byer eller har skiftet erhverv.

I hele zonen forekommer der 39 forskellige stillingsbetegnelser gennem perioden. Flertallet er arbejdsmænd og formere. Et lille antal smede er også i zonen. Her er både 'generelle' smede og mere

Arkivbillede 8: Her ses smed Oluf Andersen foran sit hjem i Nørrebro 4b. Billede formentlig taget før 1911, da han i 1911 bor på Markedsgade (ID: 1065).

¹²⁵ Opdeling i socialklasser for hele zonen kan ses i Bilag 2, Tabel 15 og 16

¹²⁶ Bilag 2, Diagram 2

¹²⁷ Ibid., Tabel 17, 18, 19 og 20

specialiserede udgaver som klejnsmede og beslagsmede. På nedenstående skærmbillede er alle de forskellige former for smede på Smederækken markeret med mørk overstregning.

Skærmbillede 6: Fordeling af smede på Smederækken, 1901-1921.

Husk på at cirklerne er 1901, firkanterne er 1911 og trekkanterne er 1921. Her ses kun de faglærte, som smedene hører indunder. Der ses en koncentration på den sydlige del af Nørrebro, mens der også ses flere smede på N. Quistgaardsgade, der løber parallelt til Nørrebro. En yderst interessant observation er, at der ingen forskel er på antallet af smede før og efter Smederækken blev bygget i 1906. Således ses kun 4 smede på Smederækken i både i 1901 og 1911. Kun 2 er tilbage i 1921.

Arkivbillede 9: Nørrebro, ca. 1910. Til højre ses 'Smederækken'.

Den nederste smed fra 1911s bolig er ikke en del af Smederækken. Hvis denne tælles med, bør smedene på den anden side af Nørrebro også tælles med, og disse er alle fra 1901. De to smede fra 1921 er dog svære at se. Den ene, Karsten Jensen, var trippelgænger, og boede i Nørrebro 6, der ligger ved enden af Langebækgade. Matrikelnummeret ser anderledes ud i 1901, men det er muligt, at han boede på samme adresse gennem alle 3 folketællingsår. Den anden er Jens Peter Pedersen Bach, der boede i nr. 22 i 1911 og 1921, lige under smøgen der krydser over N. Quistgaardsgade og Nørrebro. Begge var født på Mors, mens Karsten havde sidste bopæl i Viborg. Karsten flyttede tilbage til Nykøbing M som 33-årig, mens Jens Peter kom fra Sindbjerg på Mors til Nykøbing M som 1-årig. Byggeriet af Smederækken gjorde altså ikke, at der kom flere smede til området.

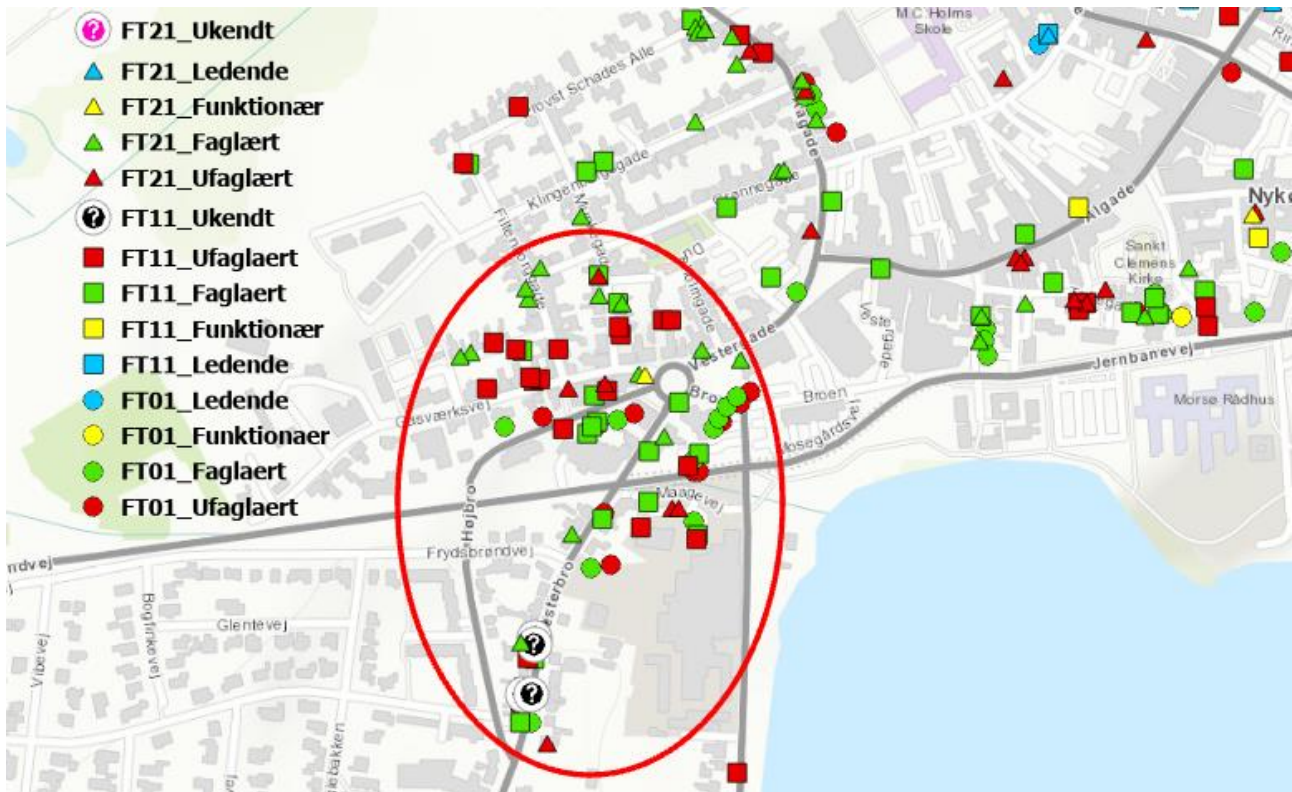
Nørrebro og Smederækken var altså et meget diverst og ustabilt område beboermæssigt set gennem Morsø Jernstøberis vinkel. Det var ikke defineret af en bestemt faggruppe eller socialklasse. Til gengæld var Asylgade utroligt stabil både i forhold til arbejdsstyrkens størrelse og sociale sammensætning. Det udpegede kulturmiljø består altså af to helt forskellige zoner, og så inkluderer den i øvrigt også lidt af den centrale koncentriske zone. I Kulturmiljøatlas beskrives Nørrebro som fyldt med arbejderboliger, mens Asylgade kun beskrives som havende ”ganske solidt byggeri.”¹²⁸ Det er en forsimplet forståelse af zonen og det udpegede kulturmiljø.

Vesterbro-zonen

Det markerede område gennemgik en rivende udvikling under industrialiseringen. Kort tid før denne undersøgelses periode var størstedelen af området markjorder tilhørende Dueholm kloster. Størstedelen af området blev først indlemmet i byen i 1902, hvor det var begyndt at være en regulær bymæssig bebyggelse og en væsentlig del af byens erhvervsliv. Før indlemmelsen var det et eftertragtet sted at bygge store villaer med fjordkig for byens velhavende folk, da skatten var lavere.¹²⁹ Området lignede Markedszonen i sin matrikelstruktur, men om muligt endnu mere rodet.

¹²⁸ Jensen (red.) *Morsø kulturmiljøatlas*, s. 57

¹²⁹ Holch Andersen, *Gamle postkort fra Mors*, s. 43

Skærmklip 7: Indramning af Vesterbro-zonen.

Med 81 poster og 65 unikke ID'er er denne zone klart den mindste. Området dækker over 9 forskellige gade- og områdenavne, f.eks. Dueholm Mark og den nye Gasværksvej, som ikke optræder i 1901. Flere af disse har dog kun én notering af en ansat ved Morsø Jernstøberi. Også i denne zone udvikler gennemsnitsalderen sig fra 36,4 i 1901, til 34,2 i 1911 for til sidst at stige helt til 44,2 i 1921. Antallet af hjemmeboende er ens gennem perioden, hvor området oplever en fordobling af det

Arkivbillede 10: Vesterbro, ca. 1900.

samlede antal ansatte fra 1901 til 1911, men mister dem igen i 1921, hvor de falder under 1901 niveau ligesom Kulturmiljø-zonen. Det kunne tyde på, at det ikke var den hårde kerne af medarbejdere, der boede her. Beboerantallet er så lavt i 1901 og 1921 at det er svært at se det som et arbejderkvarter for Morsø Jernstøberi i sammenligning med de øvrige zoner. Området har også den laveste andel af ikke-tilflyttere med 15%. Dvs. at arbejdsstyrken her bestod af folk fra andre dele af øen, andre dele af

landet, eller Nykøbingensere der havde været flyttet væk i en periode.¹³⁰ Procentdelen af gengangere er egentlig pæn ift. Markedszonen, men baserer sig på så lav en numerisk værdi, at procentdelen ikke kan sammenlignes med Markedszonen og Kulturmiljø-zonen. Beboerne var overvejende arbejdsmænd, formere og nogle smede.

Tabel 18: Gengangerfrekvens for Vesterbro-zonen, 1901-1921.

Gengangerfrekvens over årene	Beboere	Trippelgængere	Trippelgængere i %	Dobbeltgængere	Dobbeltgængere i %	Gengangere i %
1901	22	3	14%	6	27%	41%
1911	39	3	8%	9	23%	31%
1921	20	3	15%	5	25%	40%
I alt	81	9	11%	20	25%	36%

Den socialgeografiske sammensætning er interessant i denne zone. Der sker nemlig en stor udvikling fra en 50-50 opdeling af faglærte og ufaglærte i 1901 til en væsentlig reduktion i andel af faglærte i 1911. Det skyldes til en vis grad den relativt store mængde af ukendte. I 1921 er billedet derimod vendt om; da er 65% af beboerne faglærte og kun 30% er ufaglærte.¹³¹ Der forekommer kun 3 lærlinge i zonen, så det er ikke de ophørte lærlingeperioder, der skaber denne udvikling. Kun én af disse, som tilmed også er hjemmeboende, bliver i zonen. Det kan have en sammenhæng med udviklingen i bostatus.¹³² I 1921 er andelen af lejere helt nede på 20%. Det tyder på, at de ufaglærte og lejere fra Vesterbro-zonen måske har været nødt til at flytte bolig, eller at de tilfældigvis blot blev ramt hårdere af arbejdsløshed.

Zonen havde en rimelig stabil tilflytning med et par stykker om året. Kun 1910 viser en stor tilflytning, hvoraf ingen af disse blev gengangere.¹³³ Ansatte og ægtefæller kom i overvældende grad fra Nykøbing M og Mors' småbyer, og det er et absolut fåtal, der har haft sidste bopæl udenfor øen.¹³⁴ 41 af de 65

Arkivbillede 11: Vesterbro, ca. 1908.

¹³⁰ Bilag 2, Tabel 21, 22, 23 og 24

¹³¹ Ibid., Tabel 25 og 26

¹³² Ibid., Tabel 27 og 28

¹³³ Ibid., Diagram 3

¹³⁴ Ibid., Tabel 21, 22, 23 og 24

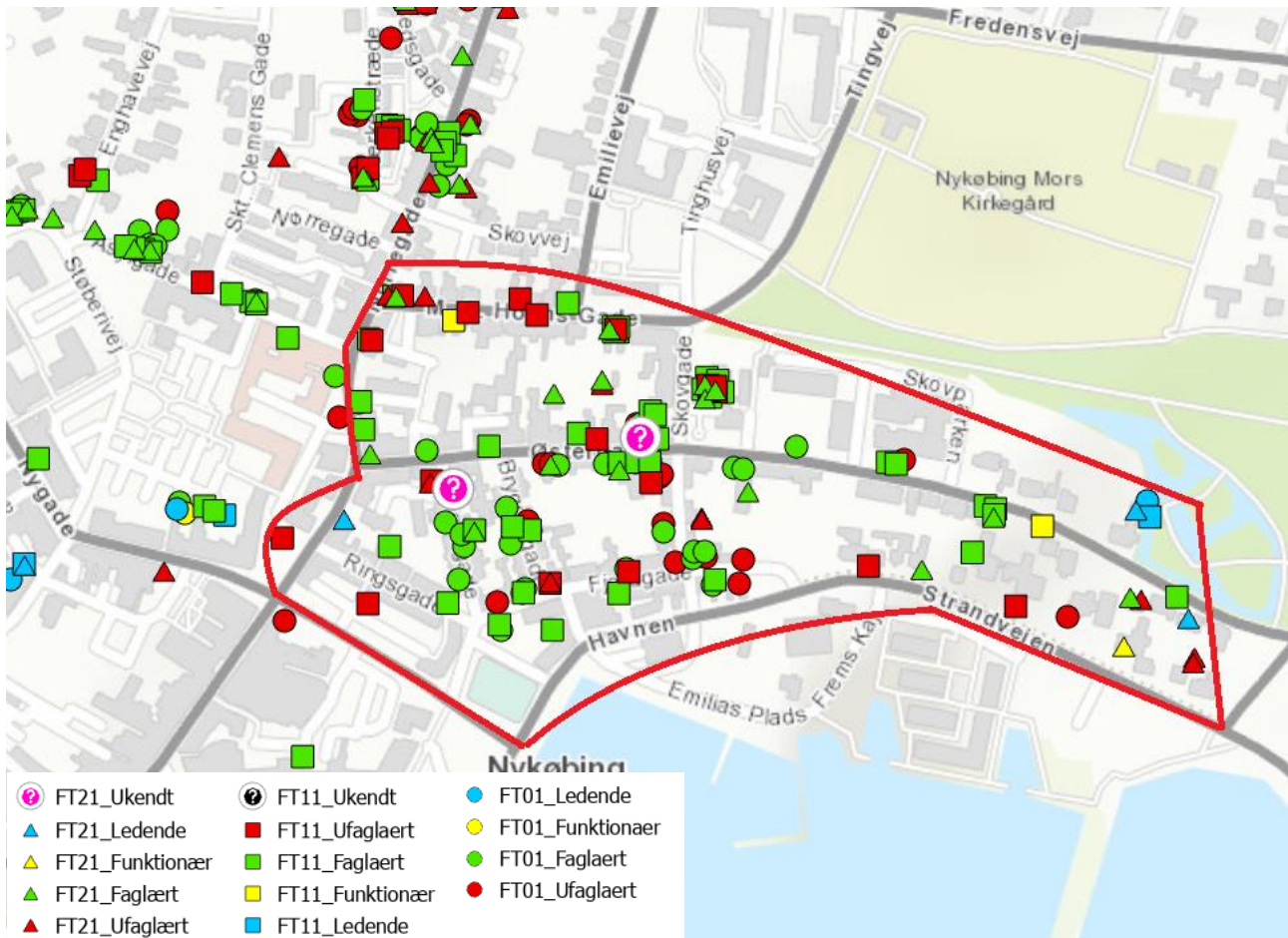
unikke ID'er var født på øen, heraf var ca. halvdelen ufaglærte. De ansatte, der kom andre steder fra, var i højere grad faglærte. Alt i alt tyder zonens tal på, at den store vækst, der var i zonen, skete ved påvirkning fra andre industrier. I området blev det nye gasværk placeret, mens Morsø Andelsslagteri¹³⁵ fra 1914 også lå på en sidegade til Vesterbro; Slagtehusvej, som i dag ikke længere bærer det drabelige navn. Derudover lå Tekstilfabrikken på Aagade, og tobaksfabrikken lå i Vestergade, som dog begge i høj grad benyttede sig af kvinder og børn som arbejdskraft. Alle disse er i den syd- og vestlige del af byen. Disse industrier kan man formode, har fået større betydning for området. Her kunne en anden analytisk tilgang måske endda finde frem til, at det i Vesterbro-zonen var kvindens arbejde, der var bestemmende for bosættelsesmønstret?

Akseteorien forklarer Vesterbros lave koncentration af arbejdere til Morsø Jernstøberi ift. de øvrige zoner ved at pointere, at tilgængeligheden til fabrikken var lavest der. I særligt den sydvestlige del af zonen var der ellers gode muligheder for at udbygge nye boligkvarterer, som der også voksede frem, bevidnet af sognepræst Vilhelm Hansen og matrikelkortene. Vesterbro-zonen har sandsynligvis haft andre vækstkerne, både for arbejdere og elite, hvorfor Morsø Jernstøberi ikke var lige så vigtig for zonen.

Østergade-zonen

Den sidste zone, jeg vil inddrage, er Østergade-zonen. Østergade udstrækning er her omtrent tilsvarende Nørrebro, men dog knap så tæt befolket. Til gengæld boede mange af de ansatte på sidegaderne, og M.C Holmsgade mod nord samt Fjordgade mod syd.

¹³⁵ Holch Andersen, *Gamle postkort fra Mors*, s. 66

Skærmklip 8: Indramning af Østergade-zonen.

I denne zone findes 112 unikke ID'er fordelt på 136 poster. Det svarer til Markedszonens mængde af ansatte, her blot strakt ud over et større område. De to zoner havde præcis lige mange ansatte boende i 1911, men i 1901 havde Østergade-zonen 8 mere end Markedszonen. Til gengæld faldt Østergade-zonen helt ned til 32 beboere i 1921, altså 11 under Markedszonen og Østergade-zonens startantal i 1901. Det er klart det største fald af alle zonerne. Det ses også, at antallet af gengangere ikke voksede som i de andre zoner, men holdt sig trods alt på et pænt niveau. Ingen af de hele 10 lærlinge blev gengangere, mens kun én af de 19 hjemmeboende blev gengangere. Det betyder også, at aldersgennemsnittet stiger med en udvikling fra 32,5 til 39,1 sluttende på 43,6 i 1921. Østergade-zonen var umiddelbart ikke et sted, man blev, når man skulle stifte familie og/eller flytte hjemmefra. Det var også i mindre grad et tilflytterkvarter. Hele 32% var ikke-tilflyttere hvilket er væsentligt højere end

de andre zoner.¹³⁶ De største tilflytningsår var 1910 og 1906 med hhv. 5 og 4 tilflyttere. Det var altså ikke store bølger af tilflyttere, der kom til zonen, men mere en langsom tilgang.¹³⁷

Tabel 19: Gengangerfrekvens for Østergade-zonen, 1901-1921.

Gengangerfrekvens over årene	Beboere	Trippel-gængere	Trippel-gængere i %	Dobbelt-gængere	Dobbelt-gængere i %	Gengangere i %
1901	43	3	7%	11	26%	33%
1911	61	3	5%	18	30%	34%
1921	32	3	9%	7	22%	31%
I alt	136	9	7%	36	26%	33%

Den socialgeografiske sammensætning udvikler sig anderledes her end i de andre zoner.¹³⁸ Her falder både de ufaglærte og de faglærtes andel af zonen, men de ledendes andel stiger og funktionærerne holder sig stabilt. Det skyldes, at den østligste del af Østergade begyndte at blive et område for de mere velstillede, hvor man blandt andet kunne se Knud Ejnar Messerschmidts store villa. Villabyggerierne fandt særligt sted ved Østergade og Vesterbro.¹³⁹ Det afspejler den samme udvikling, som skete i Odense i denne periode, hvor afstanden mellem de sociale klasser steg grundet villabyggeri.¹⁴⁰ Mængden af faglærte faldt også drastisk fra 39 i 1911 til 15 i 1921. Det var meget under de 24 i 1901. Den nedadgående udvikling kan også ses i sammenligning med de andre zoner, hvor mængden af dobbeltgængere i 1921 var højere end i 1901, hvilket ikke var tilfældet i Østergade-zonen. Vesterbro-zonen oplevede dog også et fald, men kun på 1 genganger.

Arkivbillede 12: Østergade, ca. 1907.

¹³⁶ Bilag 2, Tabel 29, 30, 31 og 32

¹³⁷ Ibid., Diagram 4

¹³⁸ Ibid., Tabel 33 og 34

¹³⁹ Jensen (red.), *Morsø kulturmiljøatlas*, s. 18

¹⁴⁰ Johansen et al., *Fabrik og bolig*, s. 134-136

Der sker også en stor stigning i mængden af lejere i perioden.¹⁴¹ Det skyldtes i høj grad oprettelsen af N.A. Christensens stiftelse for arbejdere, der var pensionerede eller tæt på at blive det. I 1911 boede hele 8 af zonens arbejdere til leje her samt en enkelt hjemmeboende.¹⁴² En anden stor udvikling er antallet af beboere på Fjordgade, der falder fra 10 og 11 til kun 1 i 1921. Det er svært at sige, hvad der har forårsaget den voldsomme udvikling, men det viser at området i høj grad mister betydning for Morsø Jernstøberi som arbejderkvarter.

Arkivbillede 13: Østergade, ca. 1915. Læg mærke til det nye fikspunkt i baggrunden: Morsø Jernstøberi.

Østergade-zonen viser generelt en tendens til at blive et mindre vigtigt kvarter for Morsø Jernstøberi. Ikke fordi mængden af ansatte falder, som den gør i alle zoner, men fordi mængden af gengangere falder, og de mange unge forlader enten erhvervet eller zonen. Det var samtidig ikke et sted, man flyttede til som tilflytter, men derimod det tætteste på en Nykøbingensisk ghetto med hele 49 poster med Nykøbing M noteret som fødested. Fjordgades voldsomme nedgang af ansatte står som eksempel på et område, der har mistet tilknytningen til Morsø Jernstøberi. Måske har zonens beboere vendt sig mod andre vækstkerner, som f.eks. Østersfiskeriet på Ørodde¹⁴³ eller sygehuset.¹⁴⁴

Billede 1: N. A. Christensens Stiftelse på Skovgade 14. Fortløbende nutidige billeder er taget af undertegnede. Personfølsomme data er sløret, hvor de optræder.

¹⁴¹ Bilag 2, Tabel 35 og 36

¹⁴² Bilag 4, Østergade-zonen

¹⁴³ Holch Andersen, *Gamle postkort fra Mors*, s. 86

¹⁴⁴ Ibid., s. 84

Sammenligning og diskussion af zonerne

Det sås i analysen af databasen, at den numeriske fordeling af ansatte var fladet mere ud i 1921, hvilket gav udtryk af, at fordelingen var mere jævn over hele byen. GIS-kortet og de tilhørende analyser af zonerne viste dog, at det var en unuanceret forståelse af tendensen. Markedszonen fik flere ansatte end Kulturmiljø-zonen, mens Østergade- og Vesterbro-zonen faldt drastisk. Det viser igen værdien i at opdele byen i zoner ved hjælp af GIS. Databasen viste yderligere, at der var 45 trippelgængere i alt, men kun 21 af disse fin-

Billede 2: Her ses den sydlige del af Skovgade, hvor Østergade krydser.

des i zonerne. Det skyldes ikke, at der eksisterer en anden vigtig zone, som analysen har overset, men derimod at flere af disse har flyttet zone, og derfor i nogle tilfælde kun optræder én gang eller som dobbeltgænger. Se f.eks. Christian Marinus Sørensen¹⁴⁵, der var dobbeltgænger i Østergade-zonen, men var flyttet til Markedszonen i 1921, hvor han var blevet støbemester. Nogen boede udenfor zonerne hele perioden, som smeden Peder Jakobsen¹⁴⁶, der boede på Jernbanegade gennem hele perioden. Jernbanegade ligger i blandingsområdet ved havnen, mellem den centrale koncentriske zone og arbejderzonen. Zonerne låser altså ikke deres beboere.

De fire zoner var alle vigtige leverandører til Morsø Jernstøberis arbejdsstyrke. De lægger sig op ad hovedvejene, og giver bosættelsesmønstret en stjerneform, hvilket stemmer overens med akseteorien. Akseteoriens forklaringsmodel bygger på transportmuligheder, hvilket yderligere understreger dens relevans, da området med dårligst tilgængelighed konsekvent havde færrest ansatte. Samtidig forekommer der en central

Billede 3: Gasværksvej.

¹⁴⁵ Bilag 1 og 4, Østergade-zonen & Markedszonen, ID: 1006

¹⁴⁶ Bilag 1, ID: 1013

koncentrisk zone, der også passer ind i teorien. Det er et interessant fund, at selv en lille by, som Nykøbing M bliver påvirket af tilgængelighedsfaktorer. Der var ikke mere end 10-15 minutters gang fra toppen af Vesterbro til fabrikken, alligevel var dette område det beboede af fabrikkens ansatte. Noget af forklaringen er selvfølgelig også, at man kun kan bo der, hvor der er plads og økonomi til det. Sammenligner man f.eks. Markedszonen og Vesterbro-zonen var ingen af disse velhaverkvarterer, hvis man ikke tæller fjordvillaerne i Vesterbro-zonen med. I begge områder skete der en markant byudvikling til arbejderklassen. At markedszonen alligevel blev væsentligt større end Vesterbro ift. Morsø Jernstøberis arbejdsstyrke kan derfor bedst forklares ud fra tilgængelighedsfaktoren med baggrund i den klassiske Chicagoskoles bysociologi.

De fire zoner, der kan erfares ved hjælp af geografisk visualisering, kan hurtigt skæres ned til to, i diskussionen om hvilke der var de vigtigste arbejderkvarterer for Morsø Jernstøberi. Vesterbros beboerantal falder simpelthen ned til et så lavt niveau, at det ikke giver mening at diskutere den, mens Østergade viser så nedadgående tendenser, at deres status som et vigtigt arbejderkvarter for Morsø Jernstøberi ikke kan forsvares, når man kigger over hele perioden. Østergade- og Vesterbro-zonen kan forstås som succession-zoner, der var på vej mod en ny stedidentitet. De ophørte med at være et Morsø Jernstøberi-arbejderkvarter, og zonernes arbejderbeboere begyndte sandsynligvis at føle tilhørsforhold til andre industrier, som var mere tilgængelige og nærværende i deres område. Det kan diskuteres om Vesterbro-zonen var en jumper eller in-betweeners, men det benyttede kildemateriale gør det ikke muligt at specificere dette endeligt. Dermed er Markedszonen og Kulturmiljø-zonen de mest væsentlige at tage fat på i diskussion af Morsø Jernstøberis arbejderkvarter.

Markedszonen og Kulturmiljø-zonen ligner hinanden på flere punkter. De har begge et højt antal ansatte og er kvarterer, hvor der sker betydelig byudvikling i perioden. De ligger langs hovedvejene og ender ud ved Morsø Jernstøberiet. De har begge en lille stigning i andelen af faglærte, mens andelen af ufaglærte falder lidt. Der er flest smede og arbejdsmænd i Kulturmiljø-zonen, mens der er flere formere i Markedszonen. Områderne har dog nogle væsentlige for-

Billede 4: Små huse på Markedsgade.

skelle. En interessant forskel er udviklingen i gennemsnitsalder, der er væsentlig forskellig. Her

oplevede Kulturmiljø-zonen den samme udvikling som Vesterbro- og Østergade-zonen, mens Markedszonen næsten ikke udviklede sig. Kvarteret var altså mere ungt, hvilket også underbyggedes af de mange hjemmeboende gengangere og den gennemsnitligt større familiestørrelse – her var en tilflytning af familier, som var med til at ændre området. Det er også muligt, at de hjemmeboende og lærlingene blev boende i de andre zoner, men i så fald skiftede de erhverv væk fra Morsø Jernstøberi, og derved var stedidentiteten ikke bundet op på netop Morsø Jernstøberi. Samtidig var Markedszonen den eneste, der ikke faldt under 1901-niveau ift. antal beboere. Alt tyder på en stærk tilknytning til Morsø Jernstøberi og kvarteret som en invasion-zone, hvor naboskab, praktik og lokalsamfund var værdsat. Det hænger godt sammen med en familie-zone, der har opbygget en lokal stedidentitet baseret på tilknytningen til Morsø Jernstøberi.

Kulturmiljø-zonen er interessant, fordi den netop bestod af mange forskellige elementer. Den inkluderede lidt af den centrale koncentriske zone, som ellers slet ikke var et arbejderkvarter. Derudover inkluderedes Asylgade og Nørrebro, som var væsentlig forskellige. Asylgades stabile niveau af beboere med nogenlunde ens social baggrund er et klassisk eksempel på en dominance-zone, der i teori-afsnittet blev beskrevet som:

”Beboeres socialstatus (middel-lav uddannelsesniveau, relativt høj økonomisk) og områdets arealudnyttelse ændrer sig ikke nævneværdigt. Stærkt tilhørsforhold til lokalsamfund og de homogene omgivelser.”

Asylgade kan ikke beskrives meget mere præcist. Området udviklede sig ikke nævneværdigt udover, at den stinkende å, der løb langs med gaden, blev overbygget i 1916.¹⁴⁷ Asylgade fremtræder altså som et sted, der havde en stærk tilknytning til Morsø Jernstøberi og et lokalt sammenhold blandt nogle af fabrikkens længst tjenende og højt rangerede faglærte arbejdere. I modsætning til Markedszonen var området dog meget statisk, hvor der ikke kom mange nye familier med hjemmeboende ansatte eller lærlinge.

¹⁴⁷ Holch Andersen, *Gamle postkort fra Mors*, s. 62

Billede 5: Asylgade.

Nørrebro var derimod defineret af store udsving i beboerantal og med en meget mere divers social-geografisk sammensætning. Det ligner mere en zone in transition for tilflyttere både fra øen, men også i højere grad fra andre områder udenfor øen i forhold til Markeds- og Østergade-zonen. Nørrebro i sig selv havde også 'kun' 8 dobbeltgængere gennem hele perioden, 4 fra 1901-1911 og 4 fra 1911-1921, så det er helt tydeligt, at udskiftningen her var stor. Disse kan dog også have haft stor tilknytning til området i form af en fælles tilflytter-identitet, men kan derimod også have haft det fuldstændig modsatte, hvis området blev opfattet som en trædesten eller et midlertidigt bosted. Det sidstnævnte kunne de meget få gengangere godt tyde på.

Alt i alt må det siges, at der fandtes 2 zoner i Nykøbing M, som var de vigtigste arbejderkvarterer for Morsø Jernstøberi, hvor der ud fra dette kildemateriale kan formodes, at der har vokset en sted-identitet frem, som har baseret sig på tilhørsforholdet både til kvarteret og til Morsø Jernstøberi. Dette er Markedszonen, der var under opbygning, og Asylgade i Kulturmiljø-zonen, som allerede var etableret i denne periode.

Diskussion af kulturmiljøer, teori og metode

Analysen har vist nogle betydelige svagheder i det kulturmiljø, der i dag er udpeget til at fortælle om Morsø Jernstøberi og byens industriarbejderkvarterer. Det blev tydeligt, at det afgrænsede kulturmiljø

ikke var sammenhængende, men bestod af 3 forskellige zoner. Netop zonerne fra den sociologiske forskning er et godt springbræt til at diskutere udpegningen af kulturmiljøer.

Zoneteori og kulturmiljø

Denne undersøgelse har som bekendt fokuseret på zoner både i den brede byudvikling og indenfor afgrænsede kvarterer. Et interessant fund var, at byens udvikling set gennem Morsø Jernstøberis ansatte viste sig at følge akseteorien. Det udpegede kulturmiljø indkapsler en del af dette, ved at fokusere på Nørrebro, som er én ud af fire hovedveje, der skaber akserne. Når det opdages, at byen udvikler sig således, bliver det dog et problem, at kun ét område bliver omtalt som arbejderkvarter. Derved overser man byens udvikling som et hele, og skaber eller opretholder nogle narrativer, der reproducerer stereotype opfattelser af byen og den sociale segregering. Der er netop ikke tale om én bydel eller ét arbejderkvarter, hvor alle arbejderne boede, men en hel zone rundt i hele byen. Selv når der ikke anvendes zoneteori i en undersøgelse af en by, så bliver resultatet alligevel tit en zonebeskrivelse. I Nykøbing Mors tilfælde har det betydet, at det udpegede kulturmiljø beskriver byens industrielle udvikling ud fra sektorteorien. Det er et klart eksempel på, hvorfor den zoneteoretiske

Billede 6: Smederækken på Nørrebro. Flere huse er blevet renoveret eller malet, men den sammenhængende arkitektur er stadig synlig.

vinkling er vigtig. Dermed ikke sagt at hele zone 2 eller 3 skal klassificeres som et kulturmiljø. Det ville være fuldstændig håbløst at afgrænse og da slet ikke være operationelt. I dét perspektiv er valget af én hovedvej som kulturmiljø helt acceptabelt, men det ville gavne formidlingen og forståelsen af historien, at inddrage zoneforklaringen i formidlingen, så man netop ser kulturmiljøet som ét eksempel på en tendens og ikke som eksemplet. En zoneteoretisk tilgang til at forstå byers udvikling mindsker altså risikoen for, at kulturmiljøer bliver overset, eller at valgte kulturmiljøer ikke bliver set i den rigtige kontekst.

Blandingen af zoner er også problematisk af andre årsager. Det er i sig selv ikke et problem at vælge et kulturmiljø, der fortæller forskellige historier, hvis de forskellige historier så bliver fortalt. Men det nuværende kulturmiljø fortæller ikke om de forskellige koncentriske zoner, bosættelsesmønstre og zones of belonging, hvilket de selvfølgelig heller ikke har undersøgt. Blandingen af forskellige zones of belonging er en blanding af stedidentiteter, hvilket er den største problematik i zoneblandingen. Når disse unikke steds

Billede 7: Vesterbro strækker sig sydpå herfra, hvor billedet er taget, tæt på hvor Jernbanevej krydser. Venstreside af vejen havde fjordvillaerne, højreside var i høj grad arbejderboliger.

identitet bliver blandet sammen, så forsvinder deres særpræg. Omvendt, hvis forskellige områders særlige stedidentitet formidles i et samlet kulturmiljø, bliver det sværere at argumentere for, at afgrænsningen giver mening. Er zones of belonging så bare en sten i skoen? Det komplicerer selvfølgelig tilgangen til udpegning af kulturmiljøer, når man ikke kan nøjes med at udvælge ud fra bygningsmassen, men stedidentitet må være essensen af et kulturmiljø. Kulturmiljøet skal netop bevare eller formidle en identitet eller en kultur, der kun kan forstås i en sammenhæng. Det er netop dét, bosættelsesmønstre og stedidentitet frembringer. Det er den levede sammenhæng, og hvordan menneske og sted har interageret med hinanden. Derfor skal stedidentitet analyseres og formidles, også hvis kulturmiljøet blander forskellige stedidentiteter. I KulturMiljø-metoden er identitetsværdi inkluderet som ét kriterie ud af 13, men der præsenteres ikke nogen teoretisk eller metodisk tilgang til, hvordan denne skal findes.¹⁴⁸ Den tilgang har jeg præsenteret i dette speciale. Jeg vil påstå, at stedidentitet eller identitetsværdi, er et af de vigtigste parametre, hvis ikke dét vigtigste, hvis kulturmiljøer skal betyde noget for andet end lokalplanen og arkitektonisk interesserende. Det er potentielt også med til at trække historien væk fra fokuset på de store mænd, som de nuværende industrielle kulturmiljøer i høj grad bygger om i dag og derved gøre industrihistorien mere almen menneskelig.

¹⁴⁸ Slynghborg & Gori, *KulturMiljø-Metoden*, s. 27

Bosættelsesmønstre og stedidentitet som udvælgelseskriterie giver dog en anden udfordring. Hvis de vigtigste steder ikke har bevaret noget af bygningskulturen, er det så stadig relevant som et kulturmiljø? Hvis bygningsmassen er totalt forandret, er bevaring selvfølgelig ikke relevant, men som kulturmiljø kunne stedet stadig blive brugt til formidling af byens historie, kvarterudvikling og i branding af områder i tråd med vækstparadigmet. Men hvis kulturmiljøundersøgelser skal bruges til at gøre det nemmere for kommunen at arbejde med byplanlægning samt bygge- og renovationssager, kommer man ikke udenom at finde et kompromis mellem bosættelsesmønstre, stedidentitet samt arkitektonisk og standsmæssigt bevaringsværdige bygninger. Bosættelsesmønstre og stedidentitet kan her hjælpe med at vælge mellem forskellige bydele, som kan være del af den samme zone. I Nykøbing Mors tilfælde kunne denne metode faktisk have ændret udfaldet. SAVE-opgørelsen over bevaringsværdige bygninger viser, at der ikke er nogen væsentlig forskel i bevaringsværdien af bebyggelsen på hhv. Nørrebro, Asylgade og Markedsgade.¹⁴⁹ Det tyder på, at historien om Smederækken har haft en stor indflydelse på valget, samt den ensartede arkitektur. Smederækken har samme arkitek-

Billede 8: Østergade. De gamle fabriksbygninger kan stadig skimtes bag træet.

toniske bevaringsværdi som størstedelen af Markedszonen. Med dette speciales nye metode og nye udvælgelseskriterier, kunne det udvalgte kulturmiljø lige så godt inkludere Markedszonen som Nørrebro og boligerne på Asylgade. Udelukkende ud fra stedidentitet, og med Morsø Jernstøberi som den samlende faktor i kulturmiljøet, burde kulturmiljøet strække sig fra fabrikken, hen over Asylgade og inkludere Markedszonen. Disse zoner havde den største tilknytning til Morsø Jernstøberi, af hvad dette speciales empiri og metodiske tilgang kan se. Asylgade og Markedszonen er endda også forbundet, i det Nørregade og Asylgade mødes ved fabrikken.

¹⁴⁹ Jensen (red.), *Morsø kulturmiljøatlas*, s. 63

Personerne, der blev interviewet omkring tilblivelsen af øens kulturmiljøatlas, havde et stort fokus på forskønnelse af bygningsmassen, ikke nødvendigvis bevaring af den. De ønskede at motivere til at forskønne og renovere forsømte huse ved at fremhæve deres kulturhistoriske værdi. Da dét var ønsket, kan man spørge sig selv, hvor vigtigt det operationelle krav er. Der er ikke blevet nogen nye lokalplaner ud af det, og det er særligt lokalplanen, der kræver operationalitet.

Billede 9: I den sydlige del af Markedsgade. Husene fremstår ikke nyrenoveret.

Derfor kunne kulturmiljøet lige så godt have inkluderet eller fokuseret på Markedszonen. Her er der i dag et større behov for at tage hånd om de gamle huse. Kulturmiljøatlasset slog også fast, at Markedsgades indretning var af arkitektonisk betydning. Her var det altså oplagt at udpege Markedszonen eller dele af den som kulturmiljø i forbindelse med Morsø Jernstøberi for at opnå de ønskede mål med kulturmiljøatlasset. Hvorvidt udpegningen af Nørrebro og Asylgade har haft den forskønnende effekt kunne være et interessant studie at foretage. I Klatterup oplevede man, at sanering af bydelen mødte stor folkelig modstand, hvilket beviser at lokalfølelser og stedidentitet ligger latent i mange. Kunne kulturmiljøudpegning fungere som en positiv reaktionsskaber i modsætning til sanering?

Billede 10: Markedsgade lidt længere mod nord. Bygningsmassen er ikke blevet pænere af den grund.

Metoden og historien

Med dette speciales omfang er det selvfølgelig ikke muligt at give et endegyldigt svar på, hvilke bosættelsesmønstre der definerede Nykøbing Mors industrialisering. Det må dog siges at være den enkeltstående case, der har størst forklaringskraft. Det er interessant, at Nykøbing Mors udvikling spejler Odenses i høj grad på trods af byernes væsentlige størrelsesforskel. Odenses industriarbejdere bosatte sig også i høj grad efter akseteorien, særligt metalarbejderne, dog uden at denne teoretiske tilgang blev brugt i analysen af Odense. Det kunne tyde på, at netop akseteorien kan være en vigtig forklaring til mange byers udvikling under industrialiseringen i Danmark, når to så forskellige byer, med helt forskellige størrelser og industrisammensætning, udvikler sig på samme måde. Yderligere undersøgelser med disse teorier og metoder vil være et vigtigt bidrag til at forstå, hvordan danske byer har udviklet sig. En anden fordel ved at undersøge byerne gennem demografiske og geografiske data er, at byen bliver nemmere at forstå. Det giver en forståelse af kvarterer og deres brug, men også at byens opdeling ikke er sort-hvid. Arbejderne er spredt ud over hele byen, og selvom tendensen peger mod en akseteoretisk forklaring, er der stadig arbejdere, der bryder denne ved at bo helt andre steder.

Brugen af GIS-værktøjet har været afgørende for at kunne finde frem til disse zoner. Uden GIS ville gadernes sammenhæng og matriklernes placering på gaderne ikke kunne forstås i en meningsgivende sammenhæng. Samtidig hjalp GIS til at aflive myten om Smederækken. Mulighederne ved rumlige GIS-analyser er også større end dette projekt har omfang til. Der kunne foretages mapping af, hvornår boliger blev opført, eller hvem der

Arkivbillede 14: Modelsnedker Sørensen's plejedatter står i døren til hendes plejefars bolig i Asylgade 6.

byggede dem. Der kunne foretages afstandsanalyser til endnu bedre at forstå, hvor tæt arbejderne klumpede sig sammen, samt hvor stor afstand de gennemsnitligt havde til arbejdet. SAVE-kortet kunne integreres med bosættelseskortet – hermed ville muligheden for at udpege kulturmiljøer være endnu bedre. Den rumlige dimension, som GIS tilbyder, er uundværlig, hvis bosættelsesmønstre skal forstås på en meningsfuld måde, som i dette tilfælde altså er det rumlige. Når nye værktøjer og analyseredskaber kommer til og bliver mere og mere tilgængelige, er det relevant at bruge disse til at udfordre fortidens historiefortælling. Det er dette speciale et eksempel på. Hermed ikke sagt at alle kommuneatlas skal laves om eller gentænkes. Det kunne man i så fald gøre hvert år. Kulturmiljøer

afspejler den nutid, de er lavet i. Hvis fortællingen eller selvforståelsen ikke har ændret sig, skal historien så undersøges på ny, selv hvis den er behæftet med fejl? Det vil altid være en vurderingssag, som er værd at tage op, når de tekniske og metodiske muligheder udvikler sig.

Integrationen af den sociologiske forskning giver et bedre sprog til at snakke om bosættelsesmønstre. Det giver netop kortet den kvalitative vinkel, der gør, at det ikke bliver fremstillet som et objektivt materiale. Hvis et kulturmiljø skal forklare en kultur eller identitet, er det ikke nok at konstatere hvor folk har boet, men også hvorfor. Det giver særligt zones of belonging en forståelsesramme til at putte den demografiske data ind i. I teori-afsnittet er det allerede konstateret, at en fyldestgørende zones of belonging-analyse bør indeholde mere kvalitative aspekter. Det kan dog være svært at skaffe fyldestgørende empiri til disse i historisk sammenhæng, da det kræver et udvalg af kilder fra almindelige borgere, der omtaler eller reflekterer over deres bydel, hvorfor de bor der, og hvad de synes om det. I mange byer vil arkivmaterialet ikke kunne dække alle dele af byen. Derfor må den demografiske data tage hovedsædet for at forklare zonerne i historisk kontekst med det forbehold, at de demografiske data giver et kvalificeret bud, men ikke det endegyldige svar.

Konklusion

Denne undersøgelse var bygget op om tre spor: 1) den lokale historie om Nykøbing Mors byudvikling under industrialiseringen, 2) integrationen af sociologisk teori og GIS-analyse i et historisk funderet projekt og endelig 3) en diskussion af hvordan kulturmiljøer udpeges.

Analysen af de ansatte hos Morsø Jernstøberi gav en ny forståelse af Nykøbing Mors udvikling. Databasen viste, at de ansatte i høj grad var lokale. Nogle var etape-vandrere, men flere af disse var også født på øen. Ægtefællerne var i endnu højere grad lokale morsingboere, men kom til gengæld oftere fra øens småbyer. Det var typisk mænd i 20'erne, der kom til byen. Tilflytning var størst mellem 1890 og 1910, hvilket svarede nogenlunde til den regionale tendens i Jylland, forårsaget af de økonomiske konjunkturer. De ansatte var relativt godt stillet økonomisk, hvilket afspejles i den store mængde boligejere, samt den lave mængde af lejere hos ejerne. Byen udviklede sig i overensstemmelse med akseteorien, da de ansatte i høj grad bosatte sig langs de store hovedveje. Der var også en central zone, der foruden blandingszonen ved havnen, var forbeholdt en anden gruppe af byens befolkning. Der var 4 forskellige zoner, som alle var placeret nær ved en hovedvej. Vesterbro- og Østergade-zonen var under afvikling som områder med stærk tilknytning til Morsø Jernstøberi, sandsynligvis på grund af en tiltrækning til andre vækstkerner. Markedszonen og Asylgade i Kulturmiljø-

zonen havde til gengæld en stor tilknytning til Morsø Jernstøberi, og havde begge en stedidentitet, der peger på stor tilknytning til zonen modsat Nørrebro. Det blev også tydeligt, at opfattelsen af Nørrebro som det centrale arbejderkvarter i Nykøbing M ikke er uden problemer. Asylgade og Markedszonen var i højere grad præget af et stærkt tilhørsforhold til Morsø Jernstøberi. Samtidig var historien om Smederækken ikke så potent, som den er blevet gjort til.

Kombinationen af forskningsmæssige tilgange gav en ny måde at forstå byen på. Den industrielle demografi havde allerede lavet det metodiske forarbejde, som dette speciale kunne spejle sig i, særligt i form af undersøgelsen af Odenses industrialisering. Koblingen med de sociologiske zoneteorier giver et sprog, til at snakke om de fund, som både er fundet i Nykøbing M og Odense, som gør det muligt at tale om zonerne som et middel til at forstå en social sammenhæng, og ikke kun som målet i sig selv. Samtidig sætter denne metode fokus på nogle andre aspekter af industrialiseringen, da bosættelsesmønstre i en ikke-company town flytter fokus over på de almindelige mennesker, som der nu engang er flest af, og væk fra de store industrikomplekser og dem, der har betalt for dem. Rumliggørelsen af databasen ved hjælp af ArcGIS Pro var essentiel for, at zonerne kunne erfares og afgrænses. GIS-analyser er fremtiden for at forstå forskellige udviklingsmønstre i byerne, og disse vil kun blive bedre og endnu mere nuancerede, når flere forskellige datasæt kan sammenkøres på samme kort.

Kombinationen af metoder og teori gav også anledning til at diskutere udpegningen af kulturmiljøer, som den er i dag. Det var særligt forskellene mellem Asylgade og Nørrebro, samt Markedszonens betydningsfulde rolle i Morsø Jernstøberis ansattes bosættelsesmønstre, der skabte grobund for en kritisk stillingtagen til udpegelsen. Stedidentitet og bosættelsesmønstre er centrale, hvis kulturmiljøer skal have en historisk og identitetsmæssig klangbund og ikke bare være en diskussion om arkitektur. Derfor er det nødvendigt at inddrage disse, når der fremover skal udpeges kulturmiljøer, som relaterer sig til menneskers bosættelse i byerne og emergensen af forskellige kvarterer. Samtidig bliver kulturmiljøet nemmere at forstå, når det kontekstualiseres med byens generelle udvikling, således at kulturmiljøerne ikke videreformidler sort-hvide forestillinger om sektoropdelte byer, men derimod en mere nuanceret opfattelse af byens sammenhængende zoner.

Litteraturliste

Bøger

- Burgess, Ernest W., ”The Growth of the City: An Introduction to a Research Project”, i *The City: Suggestions for Investigation of Human Behavior in the Urban Environment*, redigeret af Robert E. Park & Ernest W. Burgess. Chicago & London: The University of Chicago Press, 1925
- Christensen, Villads, *Nykøbing på Mors 1299-1899*. Nykøbing M: Nykøbing Byraad, 1902
- Degn, Ole, *Urbanisering og industrialisering: En forskningsoversigt*. København: Akademisk forlag, 1978
- Harnow, Henrik, *Danmarks Industrielle Miljøer*. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2011
- Holch Andersen, K. G., *Gamle postkort fra Mors*. Nykøbing M: Morsø Lokalhistoriske Forlag, 1981
- Johansen, Hans Chr. Johansen, Boje, Per & Monrad Møller, Anders, *Fabrik og bolig: Det industrielle miljø i Odense 1849-1940*. Odense: Odense Universitetsforlag, 1983
- Johansen, Hans Chr., *Dansk historisk statistik 1814-1980*. København: Gyldendal, 1985
- Jørgensen, Caspar & Pedersen, Morten (red.), *Industrial Heritage in Denmark – Landscapes, Environments, and Historical Archaeology*. Aarhus: Aarhus University Press, 2014
- Lauridsen, John T., *Klatteup – Et arbejderkvarter i Esbjerg 1890-1990*. Esbjerg: Esbjerg Byhistoriske Arkiv, 1992
- Matthiesen, Christian Wichmann, *Danske byers vækst*. København: C. A. Reitzels forlag, 1985
- Noe, Per & Overgaard, Susanne, *By og ø: Nykøbing på Mors 1299-1999*. Nykøbing M: Morsø Lokalhistoriske Forlag, 1999
- Norskov, Jeppe, Jensen, Jens Toftgaard & Christensen, Søren Bitsch, *Købstadens metamorfose: Byudvikling og byplanlægning i Århus 1800-1920*. Aarhus: Aarhus University Press, 2005
- Papp, David & Öhngren, Bo, *Arbetarna vid Oskarshamn Varv kring sekelskiftet*. Stockholm: Sjöhistoriska Museet, 1973
- Parby, Jakob Ingemann, *København og historien*. København: Gads forlag, 2022

Artikler

- Algreen-Ussing, Gregers, ”Arkitekternes kort. Danske kommuneatlas og SAVE (Survey of Architectural Values in the Environment)”, i *Byerne og den byhistoriske kartografi. Skrifter om dansk byhistorie 5, Byplanhistoriske noter 60*, redigeret af Vibeke Dalgas: 45-54. Aarhus: Dansk Center for Byhistorie og Byplanhistorisk Udvalg under Dansk Byplanlaboratorium, 2008
- Caspar Jørgensen, ”Industrial buildings and landscapes in Denmark 1770-1970”, i *Industrial Heritage in Denmark: Landscapes, Environments and Historical Archaeology*, redigeret af Caspar Jørgensen og Morten Pedersen, 27-64. Aarhus: Aarhus University Press, 2014
- Chr. Andersen, Per & Habekost, Kaj, ”Provinsbyens industrielle miljø. Et katalog over muligheder. Svendborg 1911.” i *Industrialismens bygninger og boliger* 4,1 (1978): 3-9
- Dragsbo, Peter, ”Forstaden – Et kulturmiljøes historie”, i *Den moderne by*, redigeret af Søren Bitsch Christensen. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2006: 285-307
- Due, Jeppe Klok, ”Befolkningsudviklingen, i *Ribe Bys Historie 3. 1850-2010*, redigeret af Søren Bitsch Christensen, 88-94. Aarhus og Esbjerg: Dansk Center for Byhistorie og Esbjerg kommune, 2010
- Due, Jeppe Klok, ”Husstand og familie” i *Ribe Bys Historie 3. 1850-2010*, redigeret af Søren Bitsch Christensen, 95-104. Aarhus og Esbjerg: Dansk Center for Byhistorie og Esbjerg kommune, 2010
- Espersen, Anders Have, ”Røgen fra byens bankende hjerte. Morsø Jernstøberi, Nykøbing og miljøet 1853-1993”, i *Viljen til Velfærd, Velstand og Vækst – Iværksættere, Entreprenører og Industriherrer i Provinsen*, redigeret af Michael F. Wagner, 115-164. Aalborg: Aalborg Universitetsforlag, 2018
- Glamann, Kristof ”Præsentation af et forskningsprojekt” i *Industrialismens bygninger og boliger* 1,1 (1975): 3-9.
- Helle Nissen Gregersen, ”Med B&O i baghaven – den moderne fabriksby under lup”, i *Erhvervshistorisk Årbog* 69,1-2 (2020): 92-113. <https://tidsskrift.dk/ea/article/view/123617>
- Jensen, Thorvald P. C. & Larsen, Alfred C., ”Så er der jern!”, i *Jul på Mors* 1993: 2-9.
- Jørgensen, Anja, Knudsen, Lisbeth B., Arp, Mia & Skov, Henrik ”Zones of belonging: Experiences from a Danish study on belonging, local community and mobility”, i *Geoforum Perspektiv* 29 (2016): 1-28. <https://doi.org/10.5278/ojs.perspektiv.v15i29.1450>

- Korsgaard, Peter ”Historiske kort og georelaterede data som hjælpemidler i historisk forskning”, i *Byerne og den byhistoriske kartografi. Skrifter om dansk byhistorie 5, Byplanhistoriske noter 60*, redigeret af Vibeke Dalgas: 25-34. Aarhus: Dansk Center for Byhistorie og Byplanhistorisk Udvalg under Dansk Byplanlaboratorium, 2008
- Kristiansen, Kristian ”Forskning, forvaltning og politik – kulturmiljøbegrebets historie som eksempel”, i *Kulturmiljø – Mellem forskning og politisk praksis*, redigeret af Nicolai Carlberg & Søren Møller Christensen. 23-35. København: Museum Tusculanums Forlag, 2003
- Nielsen, Leif Hansen, ”Industri” i *Ribe Bys Historie 3. 1850-2010*, redigeret af Søren Bitsch Christensen, 267-285. Aarhus og Esbjerg: Dansk Center for Byhistorie og Esbjerg kommune, 2010
- Perner, Mads Linnet, ”Kort og GIS i socialhistorie og historisk demografi: Tre eksempler” i *Geoforum perspektiv* 20,38 (2021): 21-30. <https://journals.aau.dk/index.php/gfp/article/view/6573>
- Schlüter, Anne, ”Glasværket, et fabrikssamfund år 1900” i *Industrialismens bygninger og boliger* 1,2 (1975): 3-12
- Toftgaard, Jens ”Bebyggelsesmønster og byplanlægning”, i *Ribe Bys Historie 3. 1850-2010*, redigeret af Søren Bitsch Christensen, 19-39. Aarhus og Esbjerg: Dansk Center for Byhistorie og Esbjerg kommune, 2010
- Wohlfart, Eske ”Kulturmiljø – landskabelig realitet eller kulturel konstruktion?”, i *Kulturmiljø – Mellem forskning og politisk praksis*, redigeret af Nicolai Carlberg og Søren Møller Christensen: 37-55. København: Museum Tusculanums Forlag, 2003
- Zhang, Jiazhen, Cenci, Jeremy, Becue, Vincent, Koutra, Sesil & Ioakimidis, Christos S, “Recent Evolution of Research on Industrial Heritage in Western Europe and China Based on Bibliometric Analysis” i *Sustainability* 12,5348 (2020): 1-15. doi:10.3390/su12135348

Specialer, rapporter og lignende udgivelser

- Jørgensen, Caspar & Ødegaard, Vibe (redaktører), *Museernes arbejde med Industrisamfundets Kulturarv. Arbejdsrapport fra seminar den 28. august 2003 på Nationalmuseet*. Kulturarvsstyrelsen, 2004
- Knudsen, Rikke Tøldam (redaktører), *Evaluering af industrikulturens år 2007*. Sekretariat for industrikultur 07, 2008

- Miljø- og Energiministeriet & Skov- og naturstyrelsen, *Udpegning af værdifulde kulturmiljøer i regionplanlægningen*. Rapport udgivet 1999, redigeret af Annete Schou.
<https://www2.skovognatur.dk/udgivelser/1999/kulturmiljoeer/helpubl.pdf>
- Morgen, Mogens Andreassen, Ostenfeld Pedersen, Simon, Esbensen, Martin Weihe, Boisen Lyhne, Mette & Blegvad, Anne Sofie, *Screening af kulturmiljøer - Thisted kommune* (2016).
<https://adk.elsevierpure.com/da/publications/screening-af-kulturmilj%C3%B8er-thisted-kommune>
- Slynghborg, Mette & Gori, Anette, *KulturMiljø-metoden. Udpegning og Afgrænsning af kulturmiljøer i planlægningen*. Esbjerg: Liljebjerget, 2018
- Weissner, Julie Juhl & Geertz-Hansen, Torsten, *Fra kulturmiljø til kulturarv – en undersøgelse af den danske bevaringspolitiske indsats 1994-2007*, speciale fra Roskilde Universitet 2008

Kilder

- Bårris, A. M., *Vejviser for Nykøbing og Mors*. Nykøbing M: H. Hansens Boghandel, 1910.
Kan også findes indscannet her: https://www.kb.dk/e-mat/dod/11330804655C_color.pdf
- Folketællinger fra 1890, 1901, 1911 og 1921. Hentet fra <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/rif/rif-collection/7>
- Geodatastyrelsen. ”Historiske kort på nettet”, konsulteret d. 21-05-2023.
<https://hkpn.gst.dk/>. Benyttede kort:
 - Nykøbing M Bygrunde (2005451), Original 2 Ø-kort:
 - 1898-1956, plan 1
 - 1874-1956, plan 2
 - 1905-1956, plan 3
 - 1905-1956, plan 4
 - Nykøbing M Markjorder (2005452), Original 2 Ø-kort:
 - 1897-1913, plan ikke angivet
 - Dueholm, Nykøbing M. Jorder (2005453), Original 2 Ø-kort:
 - 1896-1913, plan ikke angivet
 - 1913-1935, plan ikke angivet

- Jensen, Lis (red.), *Morsø kulturmiljøatlas*. København: Kulturarvsstyrelsen, 2004. Kan hentes på: <http://www.kma-mors.dk/>

Online ressourcer

- Bygnings- og Boligregistret. ”Se BBR-oplysninger”, konsulteret 21-05-2023. <https://bbr.dk/se-bbr-oplysninger>
- Dansk Center for Byhistorie. ”Danmarks købstæder: Nykøbing Mors”, konsulteret 26-01-2023. <http://ddb.byhistorie.dk/koebsstaeder/by.aspx?koebsstadID=34>
- Morsø Kommune. ”Lokalplanportal”, konsulteret d. 18-05-2023, <https://morsoe.viewer.dkplan.niras.dk/plan/20#/5308>
- Morsø Kommune. ”Lokalplan 17.133 – Markedsgade – Offentligt, rekreativt område”, konsulteret d. 18-05-2023. <https://morsoe.viewer.dkplan.niras.dk/plan/20#/lokalplanid/389> (
- Morsø Kommune. ”Lokalplan 17.77 – Område ved Morsø Jernstøberi”, konsulteret d. 18-05-2023. <https://morsoe.viewer.dkplan.niras.dk/plan/20#/lokalplanid/523>
- Slots- og Kulturstyrelsen. ”SAVE”, konsulteret d. 18-05-2023, <https://slks.dk/omraa-der/kulturarv/bevaringsvaerdige-bygninger-og-miljoeer/bevaringsvaerdige-bygninger-metode/save>
- Slots og Kulturstyrelsen. ”Bekendtgørelse af lov om planlægning”, konsulteret d. 18-05-2023. <https://www.retsinformation.dk/eli/lt/2020/1157>
- Slots- og Kulturstyrelsen. ”Bekendtgørelse af museumsloven”, konsulteret d. 18-05-2023. <https://www.retsinformation.dk/eli/lt/2014/358>
- Trap Danmark. ”Nykøbing M’s historie”, konsulteret 26-01-2023. https://trap.lex.dk/Nyk%C3%B8bing_M's_historie

Liste over bilag

- Bilag 1: Database for ansatte ved Morsø Jernstøberi 1901-1921. Excel-fil.
- Bilag 2: Tabeller og diagrammer. Excel-fil.
- Bilag 3: Samlet GIS-kort
- Bilag 4: Zoneinddelt database, opdelt i følgende ark:
 - Markedszonen
 - Kulturmiljø-zonen
 - Vesterbro-zonen
 - Østergade-zonen